

PAPER DETAILS

TITLE: 28 SUBAT SÜRECİ, E-MUHTIRA VE 15 TEMMUZ FETÖ DARBE GİRİŞİMİNİN
EKONOMİ-POLİTİK ANALİZİ

AUTHORS: Adem ÜZÜMCÜ

PAGES: 74-121

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2138148>

28 ŞUBAT SÜRECİ, E-MUHTIRA VE 15 TEMMUZ FETÖ DARBE GİRİŞİMİNİN EKONOMİ-POLİTİK ANALİZİ

Adem ÜZÜMCÜ*

ORCID ID: 0000-0002-8699-053X

Öz: Türkiye’de demokratik yönetim dönemlerini kesintiye uğratan darbe, muhtıra benzeri ara rejim girişimlerinin geçmişi Osmanlı Devleti’nin son dönemine kadar gitmektedir. Sultan Abdülaziz’in tahtan indirilmesi, İttihat ve Terakki Partisi tarafından gerçekleştirilen Bab-ı Ali Baskını darbe geleneğinin başlangıcı sayılan olaylardır. Bu çerçevede 27 Mayıs 1960 Darbesi, 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 Darbesi, bu kötü geleneğin devamıdır. Türkiye’nin siyasi ve ekonomik alanda geri kalmasına yol açan bu üç darbe/ara rejim sonrası, Necmettin Erbakan’ın Başbakanlığını yaptığı Refah-Yol hükümetini devirmeye yönelik Post Modern Darbe 28 Şubat Süreci, özellikle ekonomik alanda çok daha fazla olumsuzluklara neden olmuştur. Bu süreçte faizler yükselmiş, enflasyon oranı %100 düzeyine yaklaşmış, bütçe açıkları yükselmiş, bankaların içi boşaltılmış, iktisadi büyüme oranları gerilemiştir. Adalet ve Kalkınma Partisinin (AK Parti) siyasi istikrarı sağladığı ortamda cumhurbaşkanı seçimini etkilemeye çalışan 2007 yılı E-Muhtıra girişimi, AK Partinin bu girişime karşı güçlü tepkisi ve Cumhurbaşkanını halkın seçmesini sağlayan yasal değişim sayesinde siyasi ve ekonomik açıdan zarar veremeyen bir girişim olmuştur. Buna karşın Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve AK Parti iktidarını devirmeye yönelik 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi, 17-25 Aralık 2013 yolsuzluk kılıfı altındaki yargısal darbe

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ademuzumcu58@gmail.com

Bu çalışma, 22-23 Ekim 2021 tarihleri arasında Ankara’da düzenlenen 4. Uluslararası Necmettin Erbakan ve Millî Görüş Sempozyumu’nda sunulan “28 Şubat Süreci, E-Muhtıra ve 15 Temmuz FETÖ Darbe Girişiminin Ekonomi-Politik Analizi” bildirinin genişletilmiş ve revize edilmiş halidir.

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1035741>

girişimi ile başlayan ve Türkiye’yi birçok alanda kontrol etmeyi amaçlayan bir darbe olarak ekonomik açıdan büyük olumsuzluklar doğurmuştur. 15 Temmuz Darbe girişimi sonrası döviz kurları yükselmiş, iktisadi büyüme oranı gerilemiş, ülkeye yabancı sermaye girişi azalmış, faiz oranları yükselmiştir. Bu makalede, bu üç darbe girişiminin ekonomi-politik analizi yapılmaktadır. Bu amaçla her bir darbe girişiminin üç yıl önce ve sonrasına ilişkin iktisadi büyüme, enflasyon ve işsizlik oranı gibi genel makroekonomik göstergeler, kamu maliyesi göstergeleri ve dış ticaret göstergeleri karşılaştırmalı biçimde analiz edilmektedir. Yapılan karşılaştırmalı analizler çerçevesinde diğer iki darbe/muhtıra girişimine göre 28 Şubat Sürecinde makroekonomik göstergeler ve kamu maliyesi göstergeleri üzerindeki olumsuz etkilerin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Darbe, 28 Şubat, E-Muhtıra, 15 Temmuz, Ekonomi-Politik Analiz.

THE ECONOMIC-POLITICAL ANALYSIS OF THE 28 FEBRUARY PROCESS, E-MEMORANDUM AND THE JULY 15 FETO COUP ATTEMPT

Abstract: The history of interim regime attempts such as coups and memorandum that interrupted democratic governments in Turkey goes back to the last period of Ottoman Empire. The dethronement of Sultan Abdülaziz and the Bab-ı Ali Raid carried out by the Union and Progress Party were the events considered to be the beginning of this coup tradition. In this framework, 27 May 1960 Coup, 12 March 1971 Memorandum and 12 September 1980 Coup attempts had been the continuation of the bad tradition of these coups/interim regimes. After these three interim regimes, that led to Turkey’s backwardness in the political and economic field, the 28 February Process that Post-Modern Coup Attempt to overthrow the Refah-Yol government of which Prime Minister Necmettin Erbakan, especially caused much more negative effects in the economic field. In this process, interest rates rose, inflation rate approached 100%, budget deficits increased, banks resources were emptied, and economic growth rates declined. The E-Memorandum attempt of 2007, which tried to influence the presidential election in an environment where the Justice and Development Party (AK Party) ensured political stability, was a trial that could not harm politically and economically, due to the AK Party's strong reaction against this attempts and the legal change that allowed the people to elect the President. On the other hand, the 15 July 2016 FETO coup attempt, which aimed to overthrow President Recep Tayyip Erdoğan and the AK Party government, caused great economic negativities as a coup that started with the judicial coup attempt

under the cover of corruption on 17-25 December 2013 and aimed to control Turkey in many areas. After the July 15 coup attempt, exchange rates increased, the economic growth rate declined, foreign capital inflows decreased, and interest rates rose. In this paper, the economic-political analysis of these three coup regime attempts is made. For this purpose, general macroeconomic indicators such as economic growth, inflation and unemployment rate, public finance indicators and foreign trade indicators related to three years before and three years after each coup attempt are analyzed comparatively. In the framework of the comparative analysis, it is concluded that the negative effects on macroeconomic indicators and public finance indicators were much more in the 28 February Process compared to the other two coup/memorandum attempts.

Keywords: Coup, 28 February, E-Memorandum, 15 July, Economic-Political Analysis.

GİRİŞ

Bu makalede kullanılan darbe veya ara rejim kavramı ile asker kişiler ya da ordunun fiili askeri güç kullanarak ya da güç kullanma tehdidiyle, muhtıra vererek ülkedeki sivil iktidarı yönlendirmesi ya da yönetime fiilen el koyması anlaşılmaktadır.¹ Osmanlı İmparatorluğunda duraklama dönemi ile başlayan yeniçeri ayaklanmaları ve çeşitli isyanlar bir yana bırakılırsa 1876’da Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesi Türkiye’de darbeci zihniyet açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Avrupa devletleri tarafından desteklenen Jön Türk hareketi ve daha sonra gizli biçimde oluşturulan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilanına katkısı, 31 Mart Vakası ve Sultan II. Abdülhamit’in tahtı bırakmak zorunda kalması bir başka darbe girişimidir. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesinde büyük rol oynayan İttihat ve Terakki yöneticileri içinde Enver, Talat ve Cemal Paşa üçlüsü olarak bilinen devleti ve milleti kurtarıcı (halaskâran) rolüne soyunan darbeciler, 1913’de gerçekleştirdikleri Bab-ı Ali Baskını ile de hükümeti devirip iktidarı kontrolleri altına almıştır.²

Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında belirginleşen bu kötü gelenek, bu halaskâran darbeci zihniyet, cumhuriyet döneminde de sürmüştür. Cumhuriyetin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ve ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarları döneminde kontrol edilebilen ordu içindeki kıpırdanmalar, Celal Bayar’ın Cumhurbaşkanı ve Adnan Menderes’in Başbakan olduğu Demokrat Parti (DP) iktidarı ikinci döneminde 1955’den itibaren ortaya çıkmıştır.

¹ Osman Demir ve Adem Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi* 4/1 (2002), 155.

² Ömer Çiçek, “İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2019), 114.

Adnan Menderes hükümetinin ciddiye almadığı ordu içindeki bazı darbe heveslilerinin oluşturdukları cunta girişimleri, CHP içindeki bazı çevreler ve silahlı kuvvetleri darbeye çağıran sivil yapılardan destek görmüştür. CHP destekli gazete ve dergilerde DP iktidarı karşıtı asılsız haberler çoğalmış, idealist askeri okul öğrencilerinin nümayişleri artmış, üniversiteler karıştırılmış, bu gelişmeler 27 Mayıs 1960 darbesi ile sonuçlanmıştır.³

27 Mayıs 1960 darbesi son olmamış, neredeyse her on yılda bir yaşanan darbe girişimi ya da muhtıra çerçevesinde Türkiye demokrasisi yara almıştır. Bu bağlamda Türkiye’de demokrasiyi kesintiye uğratan ya da iktidarların devrilmesine yol açan darbe girişimi, muhtıralar kronolojik sıra ile bakıldığında 12 Mart 1971 Muhtırası, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi, 28 Şubat 1997 Post-Modern Darbesi (28 Şubat Süreci), 27 Nisan 2007 Genelkurmay E-Muhtırası ve 15 Temmuz 2016 Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) Darbe Girişimi olarak karşımıza çıkmıştır.⁴

Bu makalede son üç darbe, muhtıra girişiminin, yani 28 Şubat 1997 Post-Modern Darbesi, 27 Nisan 2007 Genelkurmay E-Muhtırası ve 15 Temmuz 2016 FETÖ Darbe Girişiminin ekonomi politik analizi yapılmaktadır. Bu çerçevede makalenin planı şu şekilde oluşturulmuştur. Bu kısa girişin ardından ikinci başlıkta genel olarak ve Türkiye özelinde darbeler ya da ara rejimlerin gerekçelerinden söz edilmektedir. Ardından üçüncü başlıkta 28 Şubat 1997 post modern darbe girişiminin, dördüncü başlıkta 27 Nisan 2007 e-muhtıra girişiminin ve beşinci başlıkta 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişiminin ekonomi politik analizi yapılmakta, altıncı başlıkta sonuç bağlamında kısa bir değerlendirme yer almakta, Türkiye’de darbeler-ara rejimlerin son bulması için neler yapılması gerektiğine ilişkin bazı önerilere yer verilmektedir.

1. DARBELER-ARA REJİMLERİN GEREKÇELERİ

Türkiye, cumhuriyetin kuruluşundan günümüze dört ara rejim dönemi (27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997) yaşamış, 27 Nisan 2017 e-muhtıra ve 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi ile yüzleşmiştir. Bu darbe/ara rejimleri doğuran gerekçelerini açıklamak, hem ekonomi-politik bir analiz yapmak, hem de bu soruna karşı çözümler önermek açısından önemlidir. Türkiye’nin son 60 yıllık dönemi içinde her bir darbe / ara rejim girişiminin zamanı, şekli ve askeri müdahaleyi yapanlar (yapan askerler ve diğer çevreler) farklı olduğu için her bir ara rejim / darbe / muhtıra girişiminin kendine özgü farklı gerekçelerinden söz edilebilir. Bununla birlikte Türkiye’de gerçekleşen, girişim düzeyinde kalan ya da başarısızlığa uğratılan darbe

³ Demir ve Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”, 155-156.

⁴ Adem Üzümcü ve Samet Topal, “AK Parti Döneminde Türkiye’nin Dış Ticaretinin Gelişimi ve 15 Temmuz Darbe Girişiminin Türkiye’nin Dış Ticaret ve Turizmine Yansımaları”, *15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, ed.: Fethi Ahmet Polat vd., Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Sempozyum Dizisi, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018), 2 / 19-20.

girişimleri ya da ara rejimlerin çoğu zaman birbiriyle iç içe çok güçlü ortak gerekçelerinin ileri sürüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda darbe girişimini gerçekleştiren ya da ara rejim dönemini fiilen başlatan askerler ve onlarla beraber militarize olmuş sivil güçler darbe/muhtıra veya darbe girişimlerine *kılıf uydurmak üzere* genelde beş başlık altında toplanacak gerekçeler sunmaktadır.⁵ Bu gerekçeler arasında; demokratik siyasi kültürün zayıflığı, sivil yönetimlerin başarısızlığı, Atatürk ilke ve inkılaplarından sapma eğilimi, ordu - sivil yönetim ilişkilerinin doğru kurul(a)maması ve dış etkenler (örneğin CIA, FETÖ vb.) sayılabilmektedir

Demokratik siyasi kültürün zayıflığının bir gerekçe olarak, darbeler yada darbe girişimleri ile ilgili literatürde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Bu bağlamda bir ülkedeki siyasi kültürün demokratik olması için siyasi partilerin varlığı, oy kullanımının özgür olması, adil seçimler yapılması, temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvencesinin olması gerekir. Ayrıca demokratik kurum/kuralların ne ölçüde sahiplenildiği yani demokratik siyasi bilincin gelişmişlik düzeyi de önemlidir.⁶ Bu bağlamda alenen veya gizlice darbeleri destekleyen, teşvik eden, içli dışlı ya da teşne olan siyasi parti vb. kurumların bulunması siyasi demokratik kültürün zayıflığına işaret etmektedir. Demokratik siyasi kültür ortamında seçilmişlerin kamu yararını gözetecek şekilde politika üretmesi gerektiği gibi başta ordu olmak üzere diğer kurumların seçilmişleri kabullenmeleri, askeri-sivil alan sınırlarının belirgin olması ve sivil iktidarın üstünlüğünün kabullenilmesi önemlidir. Ayrıca seçilmiş iktidarlara karşı askeri güçler üzerinden gelebilecek hak ihlalleri noktasında iktidarı ve muhalefeti ile birlikte halkın topyekûn demokrasiden yana tavır koyması da gerekmektedir.

Darbeler, askeri müdahaleler konusunda önemli bir kaynak olan Finer (1988)'a göre *(demokratik) siyasi kültür ile askeri müdahale düzeyi arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığından söz edilebilmektedir*. Siyasi kültür düzeyine göre de dört farklı askeri müdahale biçimi ortaya çıkabilmektedir. Bu askeri müdahale düzeyleri en zayıfından en şiddetlisine doğru *nüfuz etme, tehdit (muhtıra), yönetimi değiştirme* ve *yönetime el koyma* biçimindedir. Bu askeri müdahale şekilleri sırasıyla *olgunlaşmış, gelişmiş, zayıf ve minimal* demokratik siyasi kültür düzeylerine karşılık gelmektedir. Finer (1988)'e göre her bir askeri müdahale düzeyinin kendine has yöntemlerinden söz edilebilir. Örneğin olgunlaşmış demokratik siyasi kültürde nüfuz etme amacıyla anayasal kanallar kullanılabilir, çeşitli hileler denenebilir ve sivil iktidar ile rekabete girişilebilir.⁷ Gelişmiş demokratik siyasi kültüre karşı gelen tehdit etmede, çeşitli hileler

⁵ Demir ve Üzümcü, "Türkiye'de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme", 156.

⁶ Demir ve Üzümcü, "Türkiye'de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme", 157.

⁷ Samuel Edward Finer, *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics* (Boulder Colorado: Westview Press, 1988), 124-127.

ve sivil iktidar ile rekabet yanında sivil yetkililere gözdağı verilebilir (örneğin Sincan’da tankların yürütülmesi), onlara karşı uyumsuzluk gösterilebilir, hatta dayatma denemeleri (28 Şubat MGK bildirisinde belirlenen maddelerin gereğinin yerine getirilmesi için yapılan dayatmalar gibi) yapılabilir.

Türkiye’de demokratik siyasi kültürün olgunlaşmasının önündeki engellerin cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ortaya çıktığı belirtilebilir. Örneğin çok partili hayata geçme denemesi olarak 1924’te Kazım Karabekir Paşa ve arkadaşlarınca kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) dini özgürlüklere ilişkin yaklaşımı nedeniyle Şeyh Sait İsyanı sonrası bir yıl içinde kapatılması, Atatürk’ün direktifiyle 1930’da Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Fırkanın (SF), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) karşıtlarının olaylı İzmir Mitingi sonrası kurulduktan 3 ay sonra kendini feshetmek zorunda kalması böyledir. Türkiye’de 1923-1950 arası tek parti iktidarı döneminde milletvekilleri, bakanlar ve cumhurbaşkanı aynı partili (CHP’li) olmuştur. 1947’ye kadar Cumhurbaşkanı aynı zamanda CHP genel başkanlığını yürütmüştür. Dünya üzerinde otoriter rejimlerin güç kaybetmeye başladığı II. Dünya Savaşı sonrası yapılan 1946 seçimleri açık oy gizli sayım biçiminde CHP baskısı altında gerçekleşmiş, gerçek anlamda çok partili demokratik siyasi kültüre geçiş anlamında özgür seçimler (gizli oy, açık sayım usulü) ancak 14 Mayıs 1950’de yapılabilmektedir.⁸

Demokrat Partinin (DP) 1950-1960 döneminde her seçimde ezici biçimde CHP’ye üstünlük sağlaması sonrası ordu üzerinde etkili olan CHP, askeri darbeye teşvik etmiş ve siyasi demokratik kültürün oluşmasına engel olmuştur. CHP’nin desteklediği 27 Mayıs 1960 darbesi DP’nin kapatılmasına, Başbakan Adnan Menderes ve iki bakanın Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu’nun idamına yol açmıştır.⁹ Parti kapatma olgusu 12 Mart 1971 Muhtırası sonrası sürmüş, Erbakan’ın kurduğu Milli Nizam Partisi (MNP) yanı sıra Türkiye İşçi Partisi (TİP) de kapatılmıştır. 12 Eylül 1980 Darbesi sonrası muhalefetteki CHP, iktidardaki Adalet Partisi (AP) ile milliyetçi cephe hükümetlerinde AP ile ortaklık kuran Erbakan liderliğindeki Milli Selamet Partisi (MSP) ile Alparslan Türkeş liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) kapatılmıştır. MNP, MSP çizgisinde Erbakan’ın direktifiyle kurulan Refah Partisi (RP), 28 Şubat süreci sonrası 1998’de Anayasa Mahkemesi tarafından laiklik karşıtı faaliyetlerin odak noktası olma suçlamasıyla kapatılmış, benzer gerekçelerle Fazilet Partisi (FP), 2001’de kapatılan milli görüş geleneği partileri arasındaki yerini almıştır.¹⁰

⁸ Yeşim Karadeniz, “Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/8 (2018), 642-643.

⁹ Sadettin Bilgiç, “Memleketimizde Askeri Müdahaleler”, *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı II*, 23/24, (1998), 1203-1207.

¹⁰ Demir ve Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”, 158-160.

Bütün bu gelişmeler ışığında Finer (1988) modeline göre Türkiye'nin 1923-1950 dönemi minimal demokratik siyasi kültür dönemi, 1950-1980 dönemi zayıf demokratik siyasi kültür dönemi olarak görülebilir. Türkiye'de 1980'den günümüze ortaya çıkan gelişmeler ve AB ile üyelik süreci gelişmiş demokratik siyasi kültüre geçiş noktasında bir ilerleme olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte 28 Şubat 1997 post modern darbesini, 27 Nisan 2007 e-muhtırasını, AK Partinin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmadan ancak oy çokluğu ile kurtulabilmesini ve 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimini düşündüğümüzde bütün bu olaylar, Türkiye'nin demokratik siyasi kültürünün olgunlaşmasını engelleyen anti demokratik gelişmeler olarak değerlendirilmelidir.

Darbe, muhtıra benzeri askeri müdahalelerin Türkiye'deki gerekçelerinden bir diğeri *Atatürk ilke ve inkılaplarından özellikle laiklik ilkesinden sapma eğilimleri* olarak belirtilmektedir. CHP'nin altı oku olarak da bilinen Atatürk ilkeleri; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimciliktir. Şerif Mardin'in merkez-çevre modeliyle Atatürk ilke ve inkılaplarından sapma eğilimleri ve laiklik ilkesinden uzaklaşmaya bakılacak olursa kentler seçkin elit kesim olarak merkezde CHP taraftarı bir yapı sunmakta, kırsal kesim ve kentlerin varoş kısımları çevreyi oluşturmakta ve genellikle CHP karşıtı muhafazakâr/tutucu kesimi temsil etmektedir. Şerif Mardin'in alansal merkez-çevre modeli Türkiye'de yaşanan darbe ve muhtıraları açıklama noktasında faydalı olsa da düşünsel temele dayanan merkez-çevre modelinin daha açıklayıcı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda düşünsel merkez-çevre modeline göre Atatürk ilke ve devrimleri merkezde yer almakta, bu ilke ve devrimlerle çelişen her türlü laiklik karşıtı düşünce çevreyi oluşturmaktadır. Atatürk ilke ve devrimlerinden, özellikle katı biçimde yorumlanan laiklik ilkesinden uzaklaşma önemli bir sorun ve darbe ya da muhtıra gerekçesi olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda kendilerini Atatürk ilke ve devrimlerinin koruyucusu olarak gören ordu içindeki bazı darbe heveslisi askerler ve sivil bürokratlar merkezin çevre karşısında zayıfladığını düşündükleri zaman duruma müdahale etmeyi kendisine bir vazife edinmektedir. Örneğin Şeyh Sait İsyanı, Menemen Olayı, DP'nin ezanı aslına uygun Arapça okutması laiklik karşıtı sorunlar olarak görülmüştür. Yine 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde Refah Partisinin Ankara ve İstanbul büyükşehir belediyelerini kazanması, 25 Aralık 1995 seçimlerinde en fazla oy alan birinci parti haline gelmesi ve Refah-Yol hükümeti Başbakanı Erbakan'ın bazı din âlimlerine verdiği iftar, ordu içinde oluşturulan cunta benzeri Batı Çalışma Grubu (BÇG) tarafından laiklik karşıtı gelişmeler olarak görülmüştür.¹¹ Bu darbe taraftarı cunta girişiminin yönlendirmesiyle yargı mensuplarına irtica brifingleri verilmiş, 28 Şubat 1997'de toplanan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında çoğu dini özgürlükleri kısıtlayan 18. Maddelik bildiri, Refahyol

¹¹ Beklan Kulaksızoğlu, "Türkiye'nin Post Modern Darbesi: 28 Şubat", *Deutsche Welle Türkçe* (28 Şubat 2018).

hükümetine dayatılmıştır. Post modern darbe olarak adlandırılan 28 Şubat Süreci¹², bu bağlamda merkezin çevre karşısında gücünü konsolide etme çabası, katı laiklik ilkesi üzerinden resmî ideolojiyi çevreye benimsetme/dayatma olarak görülmektedir.¹³

Sivil yönetimlerin başarısızlıkları, ara rejimler/askeri darbelerin en önemli gerekçeleri arasında bulunmaktadır. Örneğin Nordlinger’e göre ordu içindeki darbeci cunta girişimleri ve destekçileri, sivil yönetim başarısız olunca ve meşruiyetini kaybedince müdahalede bulunmaktadır.¹⁴ Bu bağlamda sivil yönetimler kamu düzenini koruyamadığında, siyasal kutuplaşma arttığında, şiddet olayları ve terör arttığında başarısız olmaktadır. Türkiye’de yaşanan her darbe ya da muhtıra öncesi sosyal, siyasal ve bürokratik alanda kutuplaşma ve gerilimin, şiddet olayları ve terör eylemlerinin arttığı ve ekonomik sorunların ağırlaştığı gözlenmiştir. Örneğin 27 Mayıs 1960 darbesi öncesi CHP ile DP arasında siyasi gerilim ve kutuplaşma artmış, 12 Eylül 1980 darbesi öncesi ekonomik sorunlar ağırlaşmış, CHP ve AP arasında siyasal kutuplaşma nedeniyle 6 ay boyunca yeni cumhurbaşkanı seçilememiş, üniversitelerde olaylar patlak vermiş, sağ sol kavgası biçimindeki şiddet ve terör eylemleri artmıştır.¹⁵ 12 Eylül 1980 Darbesinin başındaki Kenan Evren, darbenin neden daha önce yapılmadığı, terör ve şiddet eylemlerinin ve akan kanın neden daha önce durdurulmadığı sorulunca “şartların olgunlaşmasını”¹⁶, yani sivil yönetimin başarısızlığının halk tarafından açıkça görülmesini beklediklerini söylemiştir.

1974-1980 ve 1991-2002 dönemlerinde kurulan koalisyon hükümetlerinde ortaklar arasındaki anlaşmazlıklar sivil yönetim başarısızlıklarına yol açmış, 1980 öncesi radikal sol örgütlerin terör eylemleri armış, 1990’lı yıllar PKK terörünün ülkeyi zayıflattığı ve ekonomik sorunların ağırlaştığı yıllar olmuştur. Özellikle 1990’lı yıllar ekonomik açıdan sivil yönetimlerin başarısızlığının arttığı, yüksek enflasyon ve yüksek faiz ortamında rant ekonomisi koşullarının yaşandığı, kamu harcamalarının plansız biçimde sürekli arttığı¹⁷, kişi başı gelirin dolar cinsinden yerinde saydığı, Türkiye ekonomisinin *patinaj* yaptığı, kayıp yıllar dönemi olarak adlandırılmaktadır.¹⁸ Ayrıca 28 Şubat süreci sonrası yönetimlerine eski üst düzey ordu komutanlarının getirildiği bazı

¹² Erşan Sever ve Mehmet Dikkaya, *Post Modern’den Soft Modern’e: 28 Şubat ve 17 Aralık Sürecinin Ekonomi Politikası*, (Ankara: Savaş Yayınevi, 2015), 13-14.

¹³ Demir ve Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”, 163-165.

¹⁴ Birsan Örs, *Türkiye’de Askeri Müdahaleler* (İstanbul: Der Yayınları, 1996), 53.

¹⁵ William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayıncılık 1996), 193.

¹⁶ Örs, *Türkiye’de Askeri Müdahaleler*, 172-173.

¹⁷ Osman Demir, “Türkiye Ekonomisi, Sorunlar, Hatalar ve Krizler”, *İktisat, İşletme ve Finans* 18/20 (2003), 84-100.

¹⁸ Adem Üzümcü, “Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve Kalkınma Dinamikleri”, *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Ekonomik Tarihi*, ed. Mehmet Dikkaya vd. (Ankara: Savaş Yayınları, 2015), 229 ve 233.

bankaların hortumlandığını, Ziraat Bankası ve Halk Bankası gibi kamu bankalarının görev zararına uğratıldığını da bir başka realite olarak belirtmek gerekmektedir.

Türkiye’de yaşanan darbelerin bir başka gerekçesi *ordu-sivil yönetim arasındaki ilişkilerin düzgün kurulamamasıdır*. Türkiye’de ordu – sivil yönetim ilişkilerinin iç içe olması, Osmanlı’dan kalan bir mirastır. Ordu millet olarak adlandırılan Türkler çok sayıda devlet kurarken ordu devlet içinde önemli yer tutmuştur. Peygamber ocağı olarak görülen ordu, özellikle Osmanlı ordusu yükselme döneminde iktidarın güç kaynağı, gerileme ve çöküş dönemlerinde ise padişahın ve halkın korkulu rüyası haline gelmiştir.¹⁹ Yeniçeri ocağının padişahların tahttan indirilmesi ve yenisinin çıkmasına katkı sağlayacak şekilde aşırı politize olması, yenilik çabalarına karşı çıkması, Osmanlı’nın Avrupa’nın gerisinde kalma sürecinde girdiği 1877-1878 Osmanlı–Rus savaşı sonrası tüm büyük savaşlardan yenik çıkması devletin sonunu getirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devletinde önce ordu politize olmuş, sonra ordu ve devlet zayıflamış ve 600 yıllık Osmanlı Devleti çökmüştür.²⁰

Osmanlı’dan kalan ordu-sivil yönetim ilişkilerinin iç içe geçmişliğinin bir anda ortadan kaldırılması mümkün olmadığı gibi Türkiye Cumhuriyetini kuran Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Fethi Okyar, Celal Bayar gibi kurucu kadro asker kökenli İstiklal Harbini kazanan kişilerdir. Atatürk ve İnönü CHP’ni yönetirken Atatürk’ün yönlendirdiği silah arkadaşları Kazım Karabekir TCF, Fethi Okyar SF üzerinden kapatılan sivil partilerin yöneticileri olmuştur. Celal Bayar, Atatürk döneminde başbakan, DP döneminde Cumhurbaşkanı olmuştur. 27 Mayıs darbesinden bir ay önce emekli olan Orgeneral Cemal Gürsel darbe cuntasının başına geçtikten sonra 1961 Anayasası ile Cumhurbaşkanı olmuştur. Ardından gelen iki cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk asker kökenli orgeneral ve oramiraldir. Yine 12 Eylül 1980 darbesini gerçekleştiren Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren 1982 anayasası ile birlikte Cumhurbaşkanı olmuştur. Turgut Özal bir sivil olarak 1989’da cumhurbaşkanı oluncaya kadar Genelkurmay Başkanları ve yüksek komutanlar Cumhurbaşkanlığı makamını kendilerinin geçecekleri üst makam gibi görme eğiliminde olmuşlardır.²¹ Bu bağlamda DP hükümeti döneminde olduğu gibi günümüzde yeni Cumhurbaşkanlığı sistemi içinde Genel Kurmay Başkanının milli savunma bakanına bağlanması ve Milli Güvenlik Kurulu (MGK) içinde asker kişilerin ağırlığının azaltılarak sivil iktidarın gücünün artırılmasının olumlu gelişmeler olduğu söylenebilir.

¹⁹ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 14.

²⁰ Demir ve Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”, 172-173.

²¹ Örs, *Türkiye’de Askeri Müdahaleler*, 30-35 ve 170-173.

Dış etkenler de darbe ve muhtıra gibi girişimlerin arka planında yer alan önemli gerekçeler arasında bulunmaktadır. Askeri açıdan güçlü, aynı zamanda dünya ekonomisine yön veren ABD, İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş ülkelerin nispeten daha zayıf ülkeleri kontrol etme, onları kendilerinin istediği yöneticiler eliyle dolaylı biçimde yönetme isteği çok eskilere dayanmaktadır. Günümüzde ekonomik ve askerî açıdan güçlü ülkeler, kurdukları gizli ve açık örgütlerle bir ülkeye karşı ambargo uygulamakta (İran, Kuzey Kore), o ülkenin askerlerini sivil yönetime karşı kışkırtma ve/veya bizzat kendileri güç kullanma yoluyla (Irak, Afganistan; Libya ve Suriye'ye ABD-Fransa'nın müdahaleleri) sivil veya askeri yönetimleri (Saddam, Kaddafi) devirmekte ve kendi istedikleri kişileri yönetime getirmektedir. Ekonomik ve askeri açıdan gelişmiş bu ülkeler, çıkarlarına göre bazı ülkelerde demokrasinin gelişmesini (Arap Baharı sırasında Tunus örneği) isterken bazen tam aksine bir darbeyi (Mısır'da Mursi yönetimini askeri darbe ile deviren Sisi'nin açıkça desteklenmesi) uygun görebilmektedir. Bu çifte standart nedeniyle gelişmiş ülkelerin, özellikle ABD'nin uzun vadede kendilerine rakip çıkabilecek ülkelerde yönetimleri devirmeye çalıştıkları bilinmektedir. Bu amaçla CIA gibi kurumlar ve George Soros gibi spekülâtorlerin fonladığı STK'lar üzerinden darbe planladıkları, bazı darbe girişimlerinde başarılı oldukları (12 Eylül 1980 Darbesi gibi), bazılarını Sisi örneğinde olduğu gibi dolaylı biçimde onayladıkları, bazı darbe girişimlerinde başarısız oldukları (CIA'nın Küba'da Fidel Castro'nun devrilmesini başaramaması ve FETÖ'nün 15 Temmuz 2016 darbe girişimi gibi) söylenebilir.

2. POST MODERN DARBE GİRİŞİMİNİN (28 ŞUBAT SÜRECİ) EKONOMİ-POLİTİK ANALİZİ

Bilindiği üzere AP, CHP, MHP ve MSP, 12 Eylül 1980 darbesi sonrası kapatılmış, bu partilerin genel başkanları ve parti yöneticilerine 1982 Anayasası çerçevesinde 15 yıl siyaset yasağı getirilmiştir. 12 Eylül 1980 ile 6 Kasım 1983 tarihleri arasında ara rejim dönemi yaşanmış, bu dönemde emekli amiral Bülent Ulusu başbakanlığında Türkiye yönetilmiştir. 1982 Anayasasının kabulü sonrası darbeci Genelkurmay Başkanı Kenan Evren cumhurbaşkanı olmuş, sivil yönetime geçmek amacıyla 6 Kasım 1983'de genel seçim yapılması kararı alınmıştır. Bu süreçte Kenan Evren ve diğer darbeci kuvvet komutanlarından oluşan Milli Güvenlik Konseyi, CHP, AP, MHP ve MSP'nin yeniden başka adla kurulmasını engellemek amacıyla sakıncalı gördükleri parti kurucularını veto etmiş, seçimlere üç partinin Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP) ve Anavatan Partisi (ANAP)'nin girmesine izin vermiştir. Kenan Evren ve darbeci komutanların beklentisinin aksine 6 Kasım 1983

genel seçimlerinde Turgut Sunalp'ın kurduğu ve askerin destekliği MDP üçüncü parti olurken Turgut Özal'ın lideri olduğu ANAP seçimlerde tek başına iktidara gelmiştir.²²

Sivil yönetime geçiş sonrası siyaseten yumuşama yaşanmış, eski liderlerin yönlendirmeleriyle farklı adlarla yeni partiler kurulmuş²³ ve siyasi yasaklara gerek olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır. 6 Eylül 1987'de yapılan referandumda 100 bin gibi çok az oy farkıyla siyasi yasaklar kaldırılmıştır.²⁴ Özal, referandumdaki yüksek oy gücüne dayanarak 29 Kasım 1987'de erken seçim kararı almıştır. Seçimde ANAP %36 oy almasına karşın seçim aritmetiği sayesinde TBMM'de üçte iki çoğunluğa sahip olmuştur. Öte yandan 1989'da yapılan yerel seçimlerde ANAP'ın oyu yaklaşık %22 düzeyine inmiş, Özal muhalefetin itirazına rağmen Cumhurbaşkanı adayı olmuş, üçüncü turda seçilerek ilk sivil cumhurbaşkanı olmuştur. Turgut Özal'ın genel başkanlıktan ayrılmasından sonra ANAP'ın başına Yıldırım Akbulut geçse de parti içi dengeler neticesinde Mesut Yılmaz yeni genel başkan olmuş, ancak 1991'de yapılan erken genel seçimlerde ANAP üçüncü parti durumuna düşmüştür. En fazla oy alan Demirel'in DYP'si ile Erdal İnönü'nün Sosyal Demokrat Halkçı Partisi (SHP) koalisyon hükümeti kurmuş ve 11 yıl süren koalisyon hükümetleri dönemi başlamıştır.²⁵

1994'te yapılan yerel seçimlerde Erbakan liderliğindeki Refah Partisi (RP) en başarılı parti olmuş, İstanbul'da Recep Tayyip Erdoğan ve Ankara'da Melih Gökçek büyükşehir belediye başkanlıklarını kazanmıştır. RP, 25 Aralık 1995'te yapılan genel seçimlerde birinci parti olmuştur.²⁶ RP'nin birinci parti olmasından rahatsız olan bazı çevreler RP'siz bir hükümet arayışına girmiş, ANAP-DYP (Anayol) koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ancak, bazı RP'li milletvekilleri hükümetin güven oylamasında usul hatası olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesine başvurmuş ve zaten uyumsuz olan Anayol hükümeti Anayasa Mahkemesi kararı ile yıkılmış, 1996 yılının yazında dönüşümlü başbakanlık öngören bir protokolle 54. Türkiye Hükümeti, RP-DYP (Refahyol) koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ancak, çok geçmeden bazı asker-sivil bürokratlar, muhalefet partileri ile basın ve yargının önemli bir kısmı dini söylemi öne çıkaran kendilerine göre

²² Yusuf Ziya Keskin ve Gülsemin Akın, "12 Eylül Ara Rejimi Döneminde Türkiye'de Siyasi Gelişmeler: 1980-1983", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 26, (2020), 715.

²³ Demirel'in yönlendirmesiyle Hüsamettin Cindoruk Doğruyol Partisini (DYP), Erbakan'ın yönlendirmesiyle Ahmet Tekdal Refah Partisi'ni (RP) kurmuştur. Türkeş'in yönlendirmesiyle Mehmet Pamak, Muhafazakâr Parti'yi kurmuş, Pamak ve 25 arkadaşı veto edilince Ahmet Özsay başkan olmuştur. Bu parti daha sonra adını Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) olarak değiştirmiştir. 6 Eylül 1987'de yapılan referandumla siyasi yasaklar kalkınca bu yeni partilerin başına eski doğal liderleri geçmiştir. Bkz: Demir ve Üzümcü, "Türkiye'de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme", 170.

²⁴ Yıldırım Oğur, "Milli Referandum Tarihi – 3", *Türkiye Gazetesi* (3 Mart 2017).

²⁵ Mehmet Şükrü Nar, "Siyasal Bir Ritüel Olarak Seçimler: Türkiye Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020), 4133.

²⁶ *Yeni Şafak Gazetesi*, "Bir Çiçekle Baharı Getiren Lider: 1995 Genel Seçimi" (7 Nisan 2017).

laiklik karşıtı bir partinin öncülüğünde kurulan yeni hükümete karşı cephe almış ve ülkede gerilim artmıştır. RP’li bazı milletvekillerinin geçmişte suç teşkil eden sözler söylediği gibi konular gündeme oturmuştur. Ayrıca, o günlerde kamuoyunun tepkisini çeken Müslüm Gündüz’ün Fadime Şahin ile Ali Kalkancı’nın Fadime Şahin ve Emire Kalkancı ile ilişkileri üzerinden RP’ni yıpratın yayınların dozu artırılmıştır.²⁷

Ocak-Şubat 1997’de Genelkurmay bünyesinde kriz yönetim merkezi kurulmuş, Deniz Kuvvetleri Komutanlığında oluşturulan Batı Çalışma Grubu ile birlikte yargı mensuplarına askerler tarafından irtica brifingleri verilmiştir. MGK’nın 28 Şubat 1997 tarihli toplantısında alınan 18 maddelik kararın hükümet tarafından acilen uygulanması istenmiştir. Bu ortamda DYP milletvekillerinden istifalar olunca koalisyon ortağı DYP’den kopuşları engellemek için Haziran 1997’de Başbakan Erbakan, dönüşümlü başbakanlık gereği hükümetin istifa mektubunu cumhurbaşkanına sunmuştur. Büyük Birlik Partisi (BBP) genel başkanı Muhsin Yazıcıoğlu, Refahyol dönüşümlü hükümetini 6 milletvekili ile destekleyeceğini açıklamasına ve DYP genel başkanı Tansu Çiller’in başbakanlık için hükümet kurma görevini alması beklenmesine rağmen Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel o tarihte daha fazla milletvekiline sahip olan ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz’a hükümeti kurma görevini vermiştir. Sonuçta Mesut Yılmaz başbakanlığında Türkiye’nin 55. Hükümeti ANAP-DSP-DTP (Anasol-D) koalisyon hükümeti kurulmuştur.²⁸

28 Şubat sürecinde RP, Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılmış, Erbakan ömür boyu siyaset yasağı cezasına çarptırılmış, zorunlu eğitim kesintisiz sekiz yıla çıkarılmış, meslek liselerinin orta kısımları kapatılmış, meslek lisesi mezunlarının uzmanlık alanları dışındaki bir yüksekokulda okumaları neredeyse imkânsız hale getirilmiş, yükseköğretim dâhil bütün eğitim kurumlarında türban yasaklanmış, Diyanet İşleri Başkanlığı dışındaki Kur’an kursları kapatılmış ve 12 yaş altı Kur’an kurslarına öğrenci kabulü yasaklanmıştır.²⁹

Bu noktada 28 Şubat süreci politika analizinin ardından bu sürecin öncesi ve sonrasının ekonomik analizine geçilebilir. Bu bağlamda 28 Şubat sürecinin ekonomik açıdan nasıl bir ekonomik ortamda başladığı, bu süreç sonrası ekonomik görünümün olumlu ya da olumsuz biçimde değişip değişmediği analiz edilmektedir. Bu çerçevede post modern darbe girişiminin yaşandığı 1997 yılının 3 yıl öncesi ve 3 yıl sonrasına ilişkin toplamda 6 yılı içeren genel makroekonomik göstergeler, bazı kamu maliyesi ve dış ekonomik göstergeler üzerinden bu sürecin öncesi ve sonrası değerlendirilmektedir.

²⁷ Demir ve Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”, 171.

²⁸ Enes Malik Çakır, “1991-2002 Yılları Arasında Koalisyon Hükümetleri Yönetimi”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2020), 29.

²⁹ Osman Demir ve Adem Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Ekonomi Açısından Değerlendirilmesi”, *Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi* 9/2 (2001), 14.

28 Şubat sürecinin 3 yıl önce ve 3 yıl sonrasını içeren³⁰ genel makroekonomik göstergelerin gelişimi Tablo 1’de görülmektedir. Tablonun ilk sütununda yer aldığı üzere 28 Şubat sürecinin üç yıl öncesi Türkiye’nin ekonomik kriz yaşadığı, 5 Nisan 1994 İstikrar Kararlarının³¹ alındığı 2009 bazlı yeni GSYİH serisine göre %5,5 oranında küçülme yaşanan 1994 yılına karşılık gelmektedir.

Tablo 1: 28 Şubat Süreci Öncesi ve Sonrası Genel Makro Ekonomik Göstergeler

Yıl	Büyüme Oranı (%)	Enflasyon Oranı (TÜFE) %	İşsizlik Oranı (%)	DİBS Faiz Oranı (%)
1994	-5,5	106,3	8,3	164,4
1995	7,2	89,1	7,3	121,9
1996	7,0	80,4	6,3	135,0
1997	7,5	85,7	7,2	127,2
1998	3,1	84,6	6,7	122,5
1999	-3,4	64,9	7,4	109,5
2000	6,6	54,9	6,5	38,0

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2017*’den büyüme oranları ve enflasyon oranları verileri alınmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’den işsizlik oranı ve DİBS Faiz Oranı verileri alınmıştır.

Tabloda görüldüğü üzere 5 Nisan 1994 İstikrar Kararları çerçevesinde yapılan KİT zamları sonrası 1994’te enflasyon oranı yıllık ortalama %106 gibi tarihi yüksek düzeylere ulaşmıştır. Yüksek enflasyon sonuçta yüksek mevduat faizleri yanı sıra devletin yüksek faiz oranlarından borçlanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda 1994’de Devlet İç Borçlanma Senetlerinin (DİBS) faiz oranı %164 gibi yüksek oranda gerçekleşmiştir. DİBS faizleri izleyen yıllarda yüksek seyretmeye devam etmiş bu bağlamda 1995 ile 1999 arasında yaklaşık olarak %110 ile %135 arasında seyretmiştir. Refahiyol iktidarının sürdüğü 1997’de %127’ye ancak indirilebilen DİBS faiz oranı, Enflasyonla Mücadele Programı (EMP)’nin uygulamaya konduğu 2000’de enflasyon oranının azalması ve EMP’ye Kasım 2000 bankacılık krizine kadar güven duyulması sayesinde %38 seviyesine kadar inmiştir.

³⁰ Ekonomi politik bir analiz için daha uzun dönemleri, örneğin 10 yıllık dönemleri içeren bir veri seti üzerinden analiz yapmak daha uygun olabilir. Bununla birlikte toplamda 7 yılı içeren bir analiz; hem post modern darbe, e-muhtıra ve 15 Temmuz darbe girişimlerinin öncesi ve sonrasının birbiriyle tarih itibarıyla çakışmasını önlemek, hem de her bir darbe, muhtıra girişiminin ekonomik gerekçelerini ve sonuçlarını görebilmek ve mukayese etmek adına tercih edilmiştir. Bu darbe ve muhtıra girişimlerinin birbirine yakın tarihlerde gerçekleşmesi ve her bir dönemi ayrı ayrı mukayese ederek gösterme ihtiyacı daha dar bir zaman dilimini seçmeye yazarı zorlayan unsurlar olmuştur.

³¹ Osman Demir, *Ekonomide Devlet*, (Ankara: SPK Yayınları, 1997), 187-190.

İktisadi büyüme oranları açısından tabloya bakıldığında kriz sonrası toparlanan iç talep artışı sayesinde 1995 ve 1996 %7 civarında büyüyen Türkiye ekonomisinin 28 Şubat sürecinin yaşandığı 1997’de %7,5 ile bu 7 yıllık dönem içinde en yüksek iktisadi büyüme oranını sağladığı anlaşılmaktadır.³² Öte yandan 17 Ağustos 1999 Marmara Depreminin olumsuz etkisiyle Türkiye ekonomisi %3,4 oranında küçülse de 2000 yılında hem iç talep artışı hem de EMP çerçevesinde kurları gelecek 1,5 sene için sabitleyen IMF tarafından desteklenen yarı para kurulu rejimi çerçevesinde artan ithalatın etkisiyle %6,6 oranında pozitif büyüme sağlanmıştır.³³ Sadece büyüme oranlarına bakılırsa 28 Şubat sürecini büyüme oranları açısından gerekçelendirecek bir olumsuzluk olmadığı, 1994 ve 1999’daki olağanüstü ekonomik küçülmelerin Refahiyol iktidarına bağlanamayacağı, aksine bu yıllar içinde en yüksek büyümenin 1997’de yaşandığı dikkat çekmektedir.

Enflasyon oranında da bu dönemde dalgalanma görülmekte 1994 sonrası görece zayıflayarak %80-90 aralığına inen TÜFE’nin Refahiyol Hükümetinin çok kısa döneminde 1997’de %85,7 oranı ile bu dönem ortalamasına yakın olduğu söylenebilir. Enflasyonun 1998 ve 1999’da görece gerilemesinin arka planında bu yıllarda yaşanan iç talep daralması ve Marmara Depreminin etkisi, 2000 yılındaki azalmada ise EMP’nin etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda 28 Şubat sürecinin büyüme oranlarında iyileşme sağlayamadığı gibi enflasyon oranı üzerinde de doğrudan etkisinin olduğu söylenememektedir. İşsizlik oranlarının bu 7 yıllık dönem içinde ortalama %7-8 oranında olduğu 1998’de %6,7 oranına gerilese de 1999’da depremin etkisiyle yeniden görece arttığı söylenebilir.

28 Şubat süreci öncesi ve sonrasına ait kamu maliyesi göstergelerinin bazılarının gelişimi Tablo 2’de görülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere ekonomik anlamda sıkıntılı geçen bu 7 yıllık süreçte konsolide bütçe gelirlerinin GSYİH’na oranı yükselse de konsolide bütçe giderlerinin GSYİH’ya oranı 28 Şubat sürecinin başladığı 1997 sonrası daha fazla artmış, 1997’de %27,4 iken 1998’de %30’a yaklaşmış, 1999’da Marmara Depreminin etkisiyle %35,8 ve 2000 yılında yüksek faiz ödemeleri/transfer harcamalarının etkisiyle %37,5 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşmıştır. Bu gelişme bağlamında konsolide bütçe açığı / GSYİH oranı 5 Nisan 1994 Kararları sonrası %4 civarında iken 1997’de Refahiyol iktidarı döneminde %7 civarına yükselmiş, ancak asıl artış 1999 ve 2000 yıllarında bu oranın ortalama %11,5 seviyesine yükselmesi olmuştur.

Tablo 2: 28 Şubat Süreci Öncesi ve Sonrası Bazı Kamu Maliyesi Göstergeleri

Yıl	K. Bütçe Geliri / GSYİH (%)	K. Bütçe Gideri / GSYİH (%)	K. Bütçe Açığı / GSYİH (%)	KKBG / GSYİH (%)
1994	19,3	23,2	-3,9	7,9

³² Demir ve Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Ekonomi Açısından Değerlendirilmesi”, 14.

³³ Üzümcü, “Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve Kalkınma Dinamikleri”, 229.

1995	17,9	22,0	-4,1	5,2
1996	18,2	26,4	-6,2	8,8
1997	19,8	27,4	-7,6	7,6
1998	22,3	29,5	-7,3	9,2
1999	24,2	35,8	-11,6	14,3
2000	26,0	37,5	-11,5	12,1

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Kamu Finansmanı*, Konsolide Bütçe / GSYİH oranları
Tablo 5.8’den KKBG / GSYİH oranları Tablo 5.4’ten alınmıştır.

Öte yandan KİT zararları, mahalli idare zararları gibi unsurları da içeren daha geniş tanımlı Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG)’nin GSYİH’ya oranı bu dönemde çok daha fazla yükselmiştir.³⁴ KKBG/GSYİH oranı Refahyol iktidarı döneminde %7,6 iken 1999’da iki katına yaklaşmış, 2000’de %12,1 olmuştur. Refahyol iktidarı döneminde denk bütçe çabası içine girilmesine rağmen bütçe açığı/GSYİH ve KKBG/GSYİH oranının iki üç yıl sonra bu derece yükselmesinde depremin olumsuz etkisinin olabileceği düşünülse de asıl problem devletin aşırı yüksek faizle borçlanması, bazı bankaların hortumlanması ve kamu bankalarındaki yüksek görev zararlarıdır. Şöyle ki, 5 Nisan 1994 İstikrar Kararları sonrası bankacılık sistemi çökmesin, kurların aşırı yükselmesi durumunda insanlar bankalara hücum etmesin düşüncesiyle mevduatlara %100 devlet garantisi verilince ahlaki tehlike (moral hazard) ortaya çıkmış, zaten banka kurmanın kolaylaştırıldığı bu ortamda bankaların içini boşaltan banka sahipleri (Hayyam Garipoğlu, Yahya Murat Demirel gibi) ortaya çıkmıştır.³⁵ Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) eski başkanlarından Ahmet Ertürk’ün anlatımıyla 28 Şubat sürecinde “iş adamı kılıklı kişiler” kolayca banka sahibi olmuş, içleri boşaltılan 25 tane banka batmıştır. Bu bankalardan 10 tanesinin sahibinin medya patronu olması da oldukça dikkat çekicidir. Yine 28 Şubat sürecinde sürekli görev zararı yazan Ziraat Bankası ve Halk Bankasının TMSF’ye yükü 23 milyar doları bulmuştur.³⁶ Kasım 2000 Bankacılık Krizi ve Şubat 2001 döviz krizi sonrası Nisan 2001’de Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) kabul edilmiştir. Kemal Derviş’in GEGP’de belirttiği üzere 1998-2001 döneminde iç ve dış borçların sürdürülebilirliği kalmadığı gibi devlet bu dönemde ortalama %30 civarında TL cinsinden reel faiz öder duruma gelmiş, her 100 liralık vergi gelirinin 1990’da 32 lirası faiz ödemek için kullanılırken 1999’da artık 79 lirası faiz ödemeye gider hale gelmiştir.³⁷

³⁴ Demir ve Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Ekonomi Açısından Değerlendirilmesi”, 15.

³⁵ Sever ve Dikkaya, *Post Modern’den Soft Modern’e*, 90-91.

³⁶ *Star*, “Ahmet Ertürk, 28 Şubat’ta Medya-Sermaye-Asker Üçgeninde Yaşananları Anlattı”, (17.10.2012).

³⁷ *NTV*, “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”, (14 Nisan 2001).

Bu noktada 28 Şubat süreci dış ekonomik göstergelerinin durumuna bakarak bu başlıktaki ekonomi politik analizimizi tamamlayabiliriz. Bu çerçevede 1994-2000 dönemi dış ticaret gelişmeleri Tablo 3’de görülmektedir.

Tablo 3: 28 Şubat Süreci Öncesi ve Sonrası Dış Ticaret Gelişmeleri

Yıl	İhracat (X) (Milyon Dolar)	İthalat (M) (Milyon Dolar)	Denge (X-M) (Milyon Dolar)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (X/M) (%)	CİB Dengesi / GSYİH (%)
1994	18 106	23 270	-5 164	77,8	1,5
1995	21 637	35 709	-14 072	60,6	-1,0
1996	23 224	43 627	-20 402	53,2	-1,0
1997	26 261	48 559	-22 298	54,1	-1,0
1998	26 974	45 921	-18 947	58,7	0,7
1999	26 587	40 671	-14 084	65,4	-0,4
2000	27 775	54 503	-26 728	51,0	-3,7

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri, Özel Ticaret Sistemi, Yıllara Göre Dış Ticaret*. TCMB, *Ödemeler Dengesi İstatistikleri*.

Türkiye’de 28 Şubat süreci öncesi dış ticaret gelişmeleri bağlamında ihracata bakıldığında 1993’de ihracatın 15 milyar dolar civarında bulunduğu 1994 ve 1995’de %20 civarında arttığı ve Refahyol iktidarı döneminde 1997’de 26,2 milyar dolara kadar ulaştığı görülmektedir. İthalat tarafına bakıldığında 1994’te 5 Nisan İstikrar Kararlarının etkisiyle iç talep daralmasına bağlı olarak 23,3 milyar dolara gerileyen ithalatın izleyen yıllarda artarak 1997’de 48,5 milyar doları aştığı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda 1994-1997 döneminde dış ticaret açığı artarak 5 milyar dolar civarından 22,3 milyar dolara kadar yükselmiş, ihracatın ithalatı karşılama oranı da %77,8 civarından %54 düzeyine gerilemiştir. Bu gelişmeler yanı sıra cari işlemler bilançosu (CİB) dengesinin GSYİH’ya oranı da 1994’te dış ticaret açığının 5 milyar dolara inmesi ve turizm gelirleri sayesinde pozitif (%1,5) iken 1995-1997 yılları arasında -%1 ile negatife dönmüştür.³⁸

Refahyol iktidarı sonrası dış ekonomik gelişmeler çevresinde Türkiye’nin ihracatı 1997-2000 döneminde 26 ile 27 milyar dolar arasında kalmış, deyim yerindeyse yerinde sayan ihracata karşın ithalat 2000 yılında EMP ve 1 dolar +0,77 euroluk sepete sabitlenen TL-döviz kuru ilişkisi nedeniyle 54,5 milyar dolara ulaşmıştır.³⁹ İhracatın yerinde saymasında 1997’de Güneydoğu Asya krizinin demir çelik ihracatını olumsuz etkilemesi, 1998’deki Rusya krizinin de Laleli bavul ticaretini neredeyse bitirmesi etkili olmuştur. Dış

³⁸ Demir-Üzümcü, “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Ekonomi Açısından Değerlendirilmesi”, 16.

³⁹ Adem Üzümcü, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Ticaretinin Gelişimi”, *Türkiye Ekonomisi: Sektörel Yaklaşım*, ed. Mehmet Dikkaya vd. (Ankara: Savaş Yayınları, 2018), 245.

ticaret açığı 1999'da Marmara Depreminin etkisiyle ithalatın 40,6 milyar dolara inmesi bağlamında 14,1 milyar dolara gerilese de 2000 yılında dış ticaret açığı miktarı neredeyse ihracat rakamına yaklaşırken ihracatın ithalatı karşılama oranı da %51 civarına inmiştir. Bu çerçevede Türkiye'de 1994 krizi öncesi 1993'te olduğu gibi 2001 ekonomik krizi öncesi de ihracatın ithalatı karşılama oranı yaklaşık %50 civarına inmiştir. Ayrıca CİB açığı / GSYİH oranı 1998 ve 1999'da pozitif iken EMP'nin kurları baskılaması neticesinde artan dış ticaret açığı ve CİB açığının etkisiyle 2000 yılında -%3,7 gibi çok yüksek bir düzeye sıçramıştır. Son tahlilde 28 Şubat post modern darbe sürecinin dış ticaret gelişmeleri üzerinde hem süreç öncesi, hem de 1997 sonrası etkisi olmamış, dış ticaret gelişmeleri 28 Şubat süreci sonrası daha çok dünya gelişmeleri, EMP ve Marmara Depreminin etkisinde şekillenmiştir.

3. E-MUHTIRA (27 NİSAN 2007) EKONOMİ-POLİTİK ANALİZİ

Kasım 2000 bankacılık ve Şubat 2001 döviz krizinden sonra hükümeti oluşturan Demokratik Sol Parti (DSP), MHP ve ANAP arasındaki sıkıntı artmıştır. Koalisyonun başlangıcından itibaren uyum sorunu olan bu partiler arasında yaşanan Kasım 2000 ve Şubat 2001 ekonomik krizleri sonrası, sorunlar daha belirgin hale gelmiştir. Başbakan Bülent Ecevit sağlık problemleri ile uğraşırken DSP'den ayrılan Dışişleri Bakanı İsmail Cem ayrı bir parti kurmuş, ekonomik krizler sonrası kurtarıcı olarak getirilen Kemal Derviş'in DSP yerine CHP'yi seçmesiyle birlikte hükümetin en büyük ortağı DSP'de sıkıntılar belirginleşmiştir. Daha önce belirtildiği üzere 2000 yılı başından itibaren uygulanmaya başlanan EMP çerçevesinde kurların sabitlenmesi nedeniyle TL aşırı değerlenmiş, döviz kuru üzerinde başlayan spekülasyon 19 Şubat 2001 tarihli MGK toplantısında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in⁴⁰ Başbakan Bülent Ecevit'e "anayasa kitapçığını fırlatması ve Başbakan Yardımcısı Hüsamettin Özkan'ın kitapçığı tekrar Cumhurbaşkanı'na fırlatması" olayıyla "devlet krizi" halini almıştır. Hüsamettin Özkan'ın Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'i "nankör kedi" olarak nitelendirdiği kitapçık fırlatma krizinin/devlet krizinin ardından 19-21 Şubat 2001 döviz kuru krizi patlamıştır. Ekonominin kurtarıcısı ve hükümetin dördüncü ortağı olarak görülen Kemal Derviş 2002 yılı baharında erken seçim gerektiğini belirtmeye başlamıştır. Koalisyonun ikinci büyük ortağı MHP genel başkanı Devlet Bahçeli uyumsuz koalisyon sürecinden bir an evvel kurtulmak için Kasım 2002'de erken seçim yapılması çağrısı yapmış, böylece 3 Kasım 2002 seçimleri gerçekleşmiştir.⁴¹ Sonuç itibarıyla Şubat 2001 döviz krizinin etkisiyle 2001 yılında Türk Lirası %40 civarında değer kaybetmiş, başbakanlık önünde bir esnaf "yazar kasa fırlatmış", özetle üçlü koalisyon hükümeti ekonomik kriz ve siyasi istikrarsızlığın

⁴⁰ Ahmet Necdet Sezer, Anayasa Mahkemesi Başkanı iken 5 siyasi partinin ortak cumhurbaşkanı adayı olarak gösterilmiş ve 16 Mayıs 2000 tarihinde Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı olmuştur.

⁴¹ Hidayet Keskin vd., "2001 Krizinin Ekonomik ve Siyasi Yönleri Üzerine Bir Değerlendirme Çabası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/4 (2006), 67-68.

müsebbibi olarak görülmüştür. Bu ortamda yapılan erken genel seçimde koalisyon ortağı üç parti DSP, MHP ve ANAP yüzde onluk seçim barajının altında ve TBMM dışında kalmıştır.

3 Kasım 2002 seçimlerinde %34,5 oranında oy olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) tek başına iktidar olmuştur. AK Parti ve Deniz Baykal'ın genel başkanı olduğu CHP ikinci en fazla oy alan parti olarak TBMM'ne girmiştir. Sadece iki partinin olduğu mecliste Türkiye'nin 58. Hükümetini AK Parti Kayseri Milletvekili Abdullah Gül kurmuştur.⁴² Ancak AK Parti genel başkanı R. Tayyip Erdoğan siyasi yasağı nedeniyle milletvekili seçimine girememiş ve milletvekili olamamıştır. Bu noktada Erdoğan'ın siyasi yasağı ve milletvekili seçim sürecine değinmek gerekir. Daha önce belirtildiği üzere RP, laiklik karşıtı faaliyetlerin odağı olma suçlamasıyla Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış, parti yöneticileri siyasi yasaklı hale getirilmiştir. 1994 yerel seçimlerinde İstanbul büyükşehir belediye başkanı olan Erdoğan ise Siirt'te okuduğu şiirli (Ziya Gökalp'in 1912'de yazdığı şiir) konuşmasının sakıncalı görülmesi nedeniyle suçlanmıştır. Siyasetin normal akış döneminde normal görülecek konuşma, 28 Şubat sürecinde laiklik karşıtı, halkı kin ve ayrılıkçılığa yöneltme suçu olarak görülmüştür. Devlet Güvenlik Mahkemesinde (DGM) açılan davada Erdoğan suçlu bulunmuş, belediye başkanlığını bırakmak zorunda kalmış, hapse konmuş ve siyaseten yasaklı hale getirilmiştir. Gazetelerde artık “muhtar bile olamayacağı”⁴³ belirtilen Erdoğan, hapis cezası sonrası aktif siyasete dönmüştür. Erdoğan, kapatılan RP içinde genç kadrolar olarak görülen Abdullah Gül, Abdüllatif Şener, Bülent Arınç ve Melih Gökçek ile birlikte hareket etmiştir. Kapatılan RP yerine Milli Görüş geleneğinin devamı olarak kurulan Fazilet Partisinin genel başkanlığı için parti içinde “ak saçlılara” (Recai Kutan ve arkadaşları) karşı bu *genç kadrolar* Abdullah Gül'ü aday olarak desteklemiş, ancak doğal lider Erbakan'ın yönlendirmesiyle Recai Kutan genel başkan seçilmiştir. Bu sonuç partideki ak saçlılar ile genç kadrolar arasında bölünmeye yol açmış, Erdoğan ve arkadaşları Ağustos 2001'de Adalet ve Kalkınma Partisini (AK Parti) kurmuştur.⁴⁴

Erdoğan genel başkanlığında 3 Kasım 2002 seçimine giren AK Parti, 28 Şubat süreci mağduriyetlerinden ve ekonomik krizden bunalan milletin teveccühü ile en fazla oyu almış ve tek parti hükümetini kurmuştur. Türk Ceza Kanununun 312. Maddesine göre siyasi yasağı olan Erdoğan'ın milletvekili seçilme yasağının kalkması için 1982 Anayasasının 76, 78. maddesinde değişiklik yapılmıştır. Deniz Baykal başkanlığındaki

⁴² *Anadolu Ajansı*, “58. Kabineden Bugüne AK Parti Hükümetleri”, (29 Ağustos 2014).

⁴³ *Hürriyet*, “Muhtar Bile Olamayacak”, (24 Eylül 1998).

⁴⁴ Cevdet Coşkun ve Eda Yanar, “Milli Görüş ve Adalet ve Kalkınma Partisi: Süreklilikler ve Kopuşlar”, *Akademik İzdüşüm Dergisi* 5/2 (2020), 273-274.

CHP'nin anayasa değişikliğini desteklemesiyle 13 Aralık 2002'de Erdoğan'ın siyasi yasağı kalkmıştır. 9 Mart 2003'de yapılan yenileme seçimlerinde Erdoğan Siirt ili⁴⁵ milletvekili seçilmiştir.⁴⁶ Bu gelişme sonrası Başbakan Gül, görevinden istifa etmiş, AK Parti genel başkanı Erdoğan 59. Türkiye hükümetini kurmuş, Gül Dışişleri Bakanı, Şener Maliye Bakanı ve Arınç TBMM başkanı olmuştur.⁴⁷

Erdoğan'ın başbakanlığının ilk döneminde ordu içinde, üst düzey komutanlar arasında kıpırdanmalar görülmüş, YAŞ kararları ile irticacı oldukları gerekçesiyle ordudan atılan askerlere yönelik kararlara Erdoğan, Gül ve Mili Savunma Bakanı Vecdi Gönül şerh koymuştur.⁴⁸ Öte yandan 28 Şubat sürecinde olduğu gibi komutanlar o kadar aktif olamamış, Erdoğan'ın sert tutumu nedeniyle MGK toplantıları gerilimli geçse de ordu içindeki bazı cunta oluşumları basın yoluyla ifşa edilmiş, ordunun siyasete etkisi bir ölçüde azalmıştır.⁴⁹ Tek parti iktidarında sağlanan siyasi ve ekonomik istikrar ordu içindeki darbe heveslilerinin hareket alanını daraltmıştır. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök'ün diğer kuvvet komutanlarının aksine (Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Özden Örnek'in günlüğünün Nokta Dergisinde yayınlanması bu durumu göstermektedir) sivil yönetime uyumu ve darbe taraftarı komutanları (Şener Eruygur, Çetin Doğan vb.) engelleyici tutumu da bu gelişmede etkili olmuştur.⁵⁰ Hilmi Özkök sonrası genelkurmay başkanı olan Orgeneral Yaşar Büyükanıt ve Orgeneral İlker Başbuğ'un *laiklik hassasiyetini* içeren söylemleri ordu ve darbe taraftarı bazı sivil (?) çevrelerde yeniden kıpırdanmaya yol açsa da AK parti iktidarının sivil otorite olarak askeriye üzerindeki kontrolünü 2002-2006 döneminde AB reformları çerçevesinde artırmasıyla birlikte darbe taraftarları sözde sivillerin bu çabaları yetersiz kalmıştır.⁵¹ Bununla birlikte laiklik hassasiyeti, geçmişte olduğu gibi cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi öne sürülen oldukça kullanışlı bir aparat olmuştur.

Öte yandan cumhurbaşkanlığı seçimini etkilemek üzere 27 Nisan 2007 gece yarısı genelkurmay internet sitesine konan e-muhtıra öncesi ilk girişim, 2006 Aralık ayı son günlerinde Yargıtay Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'nun cumhurbaşkanlığı seçimi için meclis genel kurulunda 367 milletvekili bulunması gerektiğini ifade ettiği 367 krizidir.⁵²

⁴⁵ *Yeni Şafak Gazetesi*, "Siirt'ten Meclis'te" (3 Mayıs 2019).

⁴⁶ Şebnem Hoşgör, "2002'de Erdoğan'ın Yolu Nasıl Açıldı, *Vatan Gazetesi* (30 Haziran 2011).

⁴⁷ *Yeni Şafak*, "59. Hükümet'in Başbakanı Erdoğan" (3 Mayıs 2019).

⁴⁸ *Milliyet*, "Yine Şerh Koydular" (5 Aralık 2003).

⁴⁹ Sever ve Dikkaya, *Post Modern'den Soft Modern'e*, 21.

⁵⁰ *Cumhuriyet*, "Özkök Sayesinde Darbe Gerçekleşmedi" (25 Mart 2009).

⁵¹ Ali Karaosmanoğlu ve Behice Özlem Gökakın, "Türkiye'de Sivil-Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları", *Uluslararası İlişkiler* 27 / 7 (2010), 29-50.

⁵² Oktay Ekşi, "Aranan Sayı 184 mi, 367 mi", *Hürriyet Gazetesi* (2 Ocak 2007).

Deniz Baykal liderliğindeki CHP, 367 krizini desteklemiş, cumhurbaşkanlığı seçiminde genel kurula girmeyeceklerini, bu durumda cumhurbaşkanının seçilemeyeceğini ifade etmiştir. CHP lideri Deniz Baykal, cumhurbaşkanlığı seçiminde Erdoğan'ın aday olup olmayacağını açıklamasını istemiş, *Erdoğan'ın eşinin başörtülü olması nedeniyle laiklik hassasiyeti ön plana çıkarılmıştır. Genelkurmay Başkanı Büyükanıt, cumhurbaşkanı seçimi tartışmalarında "sözde değil, özde laik" bir cumhurbaşkanı istediklerini ifade etmiştir.*⁵³ TBMM'de toplantı için 367 sayısı gerektiği, gerekmediği tartışmaları sürerken 2003-2004 döneminde Jandarma Genel Komutanı olan Şener Eruygur, emeklilik sonrası başkanlığını yaptığı Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD) üzerinden ordu içindeki darbe heveslisi çevreleri provoke etmeye dönük cumhuriyet mitingleri düzenlemeye başlamıştır. Neo-Kemalist bir hareket olarak nitelenen Cumhuriyet Mitinglerine⁵⁴ Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD), ADD yanı sıra bilindik darbe taraftarı STK görünümlü çevreler katılmış, ayrıca bu mitinglere Cumhurbaşkanı Sezer'in atadığı başörtüsü karşıtı rektörlerin baskısı ile birçok üniversiteden akademisyenlerin katılımı sağlanmış, 28 Şubat benzeri bir süreç başlatılmak istenmiştir.

Bu gelişmelere rağmen Başbakan Erdoğan, "kardeşim" diyerek Abdullah Gül'ü AK Parti'nin cumhurbaşkanı adayı olarak göstermiştir. TBMM oturumunda 367 sayısının aranmasını isteyen CHP temsilcilerinin isteğini işleme almayan TBMM başkanı Bülent Arınç, cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turunu gerçekleştirmiş, Abdullah Gül 341 oy almıştır. TBMM'ye girmeyen CHP, bu seçim turunu 367 yeter sayısı bulunmadığı için Anayasa Mahkemesine götürmüştür. Anayasa Mahkemesi CHP'nin başvurusunu kabul edince 367 garabeti/krizi ortaya çıkmıştır. Bu ortamda 27 Nisan 2007 günü saat 23:17'de *e-muhtıra* denilen ve laiklikle ilgili ordunun hassasiyetini belirten bir metin Genelkurmay Başkanı Büyükanıt'ın emriyle genelkurmay başkanlığı internet sitesine konulmuştur.⁵⁵

Başbakan Erdoğan bu gelişme üzerine Genelkurmay Başkanını telefonla aramış, ancak telefonunu kapatan genelkurmay başkanına ulaşamamıştır. Bu gelişme üzerine Başbakan Erdoğan kurmaylarıyla e-muhtıra nedeniyle acil toplantı yapma kararı almıştır. Bu ortamda CHP laiklik hassasiyetini kullanırken Başbakan Erdoğan ve AK Parti kurmayları seçimlerin Temmuz 2007'ye erkene alınmasına ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi için anayasa değişikliği yapılmasına karar verdiklerini açıklamıştır. Dolayısıyla e-muhtıra girişimi, Erdoğan liderliğindeki AK Partinin 28 Şubat süreci aksine e-muhtıra karşısında anayasa değişikliğini gerçekleştirmesi

⁵³ *Vatan*, "Sözde Değil, Özde Laik Başkomutan" (13 Nisan 2007).

⁵⁴ Gökçe Zeybek Kabakçı, "Neo-Kemalist Bir Hareket: Cumhuriyet Mitingleri", *Selçuk İletişim* 7 / 1 (2011), 96-112.

⁵⁵ *Dünya Gazetesi*, "Yaşar Büyükanıt: E-Muhtıra Laiklik Hassasiyetini Ortaya Koyan Bir Metin" (8 Kasım 2012).

sayesinde cumhurbaşkanını halkın seçmesini hazırlayan bir gelişmeye dönüşmüştür. Öte yandan Başbakan Erdoğan, anayasa değişikliğine muhalefet eden CHP lideri Baykal'ı “*ne TBMM’de cumhurbaşkanını seçtiriyorsun, ne de halkın seçmesini istiyorsun, kimsin sen*” diye eleştirmiştir. ABD ve AB ülkeleri sözcüleri Türkiye’de cumhurbaşkanlığı seçimine ordunun müdahil olmasını doğru bulmadıkları açıklamalarını yapmıştır.⁵⁶

E-muhtıra gölgesinde, iktidarının ilk 5 yılında ortaya çıkan olumlu ekonomik gelişmeler sonrası 22 Temmuz 2007’de gidilen erken seçim sonucu AK Parti oy oranını %46 civarına yükseltmiş ve tek parti iktidarını sağlamlaştırmıştır. Buna karşılık CHP milletvekili sayısı azalmış, MHP yeniden meclise girmiştir. HDP seçime bağımsız adaylarla girmiş ve 22 milletvekili kazanmıştır. Cumhurbaşkanını halkın seçmesine yönelik anayasa değişikliği referanduma götürülmeden önce MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli’nin cumhurbaşkanlığı seçimi için TBMM’de parti olarak tam kadro bulanacağını açıklamasıyla 29 Ağustos 2007’den itibaren Cumhurbaşkanı seçimine ilişkin gerilim sona ermiştir. Cumhurbaşkanı Sezer kurulacak yeni hükümetin onayını yeni cumhurbaşkanının yapacağını belirtmiştir. Abdullah Gül’ün yine AK parti adayı olduğu cumhurbaşkanlığı seçimi bu kez 3. turda sonuçlanmıştır. Abdullah Gül Eylül 2007’de 11. Cumhurbaşkanı olmuş ve yeni hükümeti kurma görevini Erdoğan’a vermiştir. Cumhurbaşkanını halkın seçimini içeren anayasa değişikliğinin kabul edildiği referandum ise 21 Ekim 2007’de yapılmıştır.⁵⁷

2007’de Gül cumhurbaşkanı seçilip, referandum sonrası taşlar yerine oturunca, orduyu hem cumhurbaşkanlığı, hem de başbakanlık makamı üzerinden kontrol eden AK Parti iktidarı karşısında genelkurmay çevrelerindeki eski çatlak sesler azalmıştır. 27 Nisan 2007 e-muhtırası sonrası Erdoğan’ın telefonuna çıkmayan Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt ve selefi İlker Başbuğ artık AK Parti iktidarını alenen eleştirememeye başlamış, bu durum onlardan daha keskin katı laik tutumlar bekleyen geleneksel darbe taraftarı askeri kıskırtan kesimlerde *hayal kırıklığı* oluşturmuştur. Bununla birlikte askerin laiklik hassasiyetini yeniden provoke etmek isteyen bazı çevreler ve önceki Cumhurbaşkanı Sezer’in atadığı bazı üniversite rektörlerinin tepkili tavırları sürmüştür. Ordu içindeki bazı komutanları açıkça darbeye çağıran bu provokatör çevreler, CHP’li Süheyl Batum örneğinde olduğu gibi, üst düzey komutanların bu noktada kendilerince gördükleri pasif tavırlarını bazı üst düzey komutanları “kâğıttan kaplan” biçiminde niteleyerek aşağılamıştır.⁵⁸

⁵⁶ NTV, “E-Muhtıranın Kronolojisi” (27 Nisan 2011).

⁵⁷ Nur Uluşahin, “Anayasa Sorunu Üzerine: Sivil Anayasa Tartışmasının Gölgesinde 21 Ekim Referandumu”, *Ankara Barosu Dergisi* 65 /3 (2007), 24-34.

⁵⁸ *Hürriyet*, “Batum’dan Kâğıttan Kaplan Açıklaması” (7 Şubat 2011).

Bu noktada 27 Nisan 2007 e-muhtıra girişiminin ekonomik analizine geçilebilir. 27 Nisan 2007 e-muhtıra girişiminin 3 yıl öncesi ve sonrasını içeren genel makroekonomik göstergelerin gelişimi Tablo 4'den incelenebilir. Tabloda görüldüğü gibi bu dönem içinde küresel krizin etkisiyle -%4,7 oranında ekonomik küçülmenin yaşandığı 2009 yılı hariç iktisadi büyüme oranları pozitiftir. Özellikle e-muhtıra öncesi büyüme oranları %7,1 ile %9,6 gibi yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. Buna karşılık e-muhtıra yılında ortaya çıkan cumhurbaşkanlığı seçimi gerilimi, erkene alınan genel seçim ve ardından yapılan referandum ortamında büyüme oranı %5 düzeyine gerilemiştir. Küresel finans krizinin etkisiyle yaşanan iç talep daralması nedeniyle 2008'de %0,8 gibi düşük bir büyüme oranı yakalanmıştır. Tablo 4'de görüldüğü üzere küresel finans krizinin etkilerinin daha fazla görüldüğü 2009'da %4,7 oranında küçülmeye karşın küresel krizin olumsuz etkisini parasal genişleme, politika faizlerini düşürme ve açıklanan mali paketlerle 2009 yılı ortalarından itibaren atlatmaya başlayan Türkiye, 2010'da %8,5 gibi yüksek oranda büyüme sağlamıştır.

Tablo 4: E-Muhtıra Süreci Öncesi ve Sonrası Genel Makro Ekonomik Göstergeler

Yıl	Büyüme Oranı (%)	Enflasyon Oranı (TÜFE) %	İşsizlik Oranı (%)	DİBS Faiz Oranı (%)
2004	9,6	9,3	9,6	16,6
2005	9,0	10,5	9,5	17,5
2006	7,1	9,7	9,0	18,7
2007	5,0	8,4	9,2	19,1
2008	0,8	10,1	10,0	12,4
2009	-4,7	6,5	13,1	8,4
2010	8,5	6,4	11,1	16,6

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı SBB ve TÜİK.

Bu dönemin enflasyon oranlarına bakıldığında 2004-2006 yılları arasında %9-10 civarında bulunan enflasyon oranı 2007'de e-muhtıra girişimi, seçim ve referanduma rağmen %8,4 oranına gerilemiştir. Bu bağlamda büyüme ve enflasyon oranları üzerinden e-muhtıra gerekçelendirilemeyeceği gibi 2001 krizi sonrası mali disiplini büyük ölçüde sağlayan, enflasyon hedeflemesine geçen ve IMF faiz dışı fazla hedeflerini tutturan Türkiye'nin bu dönemde istikrarlı büyüme ve düşük enflasyon oranlarını yakaladığı söylenebilir. 2008'de enflasyonun %10 düzeyine yükselmesi petrol ve gıda fiyatlarının dünyada yükselmesi ile alakalı bir durumdur. Şöyle ki, Lehman Brothers'ın iflasını açıkladığı Eylül 2008 öncesi Haziran 2008'de Brent tipi petrolün varili 147 dolara kadar yükselmiş, buğday, pirinç gibi gıda ürünlerinin küresel fiyatları çok yüksek düzeylere çıkmıştır. Türkiye'de Haziran 2008'de ortalama %15 civarına

ulaşan TÜFE, Eylül 2008’den itibaren gerilemiş, enflasyonist etkinin yerini deflasyonist etkiye bıraktığı 2009 sonunda %6,5 ile enflasyon hedefleri tutturulmuştur.⁵⁹ Enflasyon oranı 2010 yılı sonu itibarıyla %6,4 oranı ile makul düzeylerde kalmıştır. Bu bağlamda küresel krize rağmen büyüme ve enflasyon noktasında e-muhtıra sonrası iktisaden başarılı bir AK Parti iktidarından söz edilebilir.

Benzer bir durum DİBS faiz oranlarında da görülmektedir. 2004-2006 arası %16,6 ile %18,7 arasında bulunan DİBS faiz oranı 2007’de gerilim ortamına rağmen sadece 0,4 puan artarak %19,1 düzeyine yükselmiştir. 2008 yılı sonrası ve 2009 küresel finans krizi ortamında gerilemeye devam eden ve 2009’da tek haneye %8,4 oranına gerileyen DİBS faiz oranı Tablo 4’te görüldüğü üzere 2010’da yeniden yükselerek %16,6 düzeyine ulaşmıştır. Tabloda görüldüğü üzere AK Parti iktidarının bu dönem karnesindeki kırık not işsizlik oranıdır. İşsizlik oranı 2004-2008 döneminde ortalama %9-10 arasında katılmış, büyümeye rağmen işsizlik oranı düşürülemediği gibi 2009’da küresel finans krizinin etkisiyle işsizlik oranı %13 civarına yükselmiş, 2010’da görece azalmayla %11 düzeyinde gerçekleşmiştir.

27 Nisan 2007 e-muhtıra öncesi ve sonrasına ait kamu maliyesi göstergeleri de Tablo 5’de yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere Türkiye’de Kemal Derviş’in GEGP çerçevesinde IMF direktifleri çerçevesinde uygulanmaya başlanan faiz dış fazla uygulaması ve mali disiplinin olumlu etkileri kamu maliyesi göstergeleri üzerinde kendini göstermiştir.

Tablo 5: E-Muhtıra Öncesi ve Sonrası Bazı Kamu Maliyesi Göstergeleri

Yıl	Bütçe Geliri / GSYİH (%)	Bütçe Gideri / GSYİH (%)	Bütçe Açığı / GSYİH (%)	Faiz Dışı Fazla / GSYİH (%)	KKBG / GSYİH (%)
2004*	19,2	24,4	-5,3	4,5	3,5
2005*	20,5	21,7	-1,2	5,6	-0,1
2006	22,0	22,6	-0,6	5,2	-1,8
2007	21,6	23,2	-1,6	4,0	0,1
2008	21,1	22,8	-1,8	3,3	1,5
2009	21,6	26,8	-5,3	0,0	4,8
2010	21,9	25,4	-3,5	0,7	2,2

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı, SBB, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Kamu Finansmanı*, Konsolide Bütçe / GSYİH oranları Tablo 5.8’den KKBG / GSYİH oranları Tablo 5.4’ten alınmıştır. * 2004-2005 yılları konsolide bütçe, diğer yıllar Merkezi Yönetim Bütçe verileridir.

⁵⁹ Adem Üzümcü ve Mehmet Dikkaya, "Küresel Finans Krizinin Türkiye’nin Dış Ticareti Üzerindeki Etkileri", *Finansal Kriz Yazıları: Halil Seyidoğlu’na Armağan*, ed. İrfan Kalaycı, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, (2010), 290.

Tabloda görüldüğü üzere konsolide ya da merkezi yönetim bütçe giderleri 2009 küresel finans krizi dönemi hariç genel olarak düşme eğilimine girmiş, buna karşılık gerek bütçe gelirleri ve gerekse faiz dışı fazla hedefine uyum sayesinde bütçe açıkları makul seviyelere çekilebilmiştir. 2009 ve 2010 yılı hariç faiz dışı fazlanın GSYİH'ya oranı %4,5 civarında gerçekleşmiş, bu sayede 2009 yılı hariç bütçe açığının GSYİH'ya oranı -%5 civarından -%1 civarına gerilemiştir. 2009 yılında bazı vergi oranlarının düşürülmesi ve kamu harcamalarının artırılması çerçevesinde -%5,3 civarına yükselen bütçe açığı GSYİH oranı 2010 yılında -%3 civarına çekilmiştir. AK Parti iktidarı döneminde mali disiplinin enflasyon oranının azalmasına katkısı olduğu gibi KKBG'nin GSYİH'ya oranının da %3,5 düzeyinden 2005 ve 2006'da eksilere çekilmesi söz konusu olmuştur. 2009'da artan bütçe açığına binaen %4,8 oranına yükselen KKBG/GSYİH düzeyi 2010'da yeniden %2,2 gibi düşük bir orana indirilebilmiştir.

Bu noktada 27 Nisan 2007 e-muhtıra süreci dış ekonomik göstergelerin durumuna bakılabilir. 2004-2010 dönemi dış ticaret gelişmeleri Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6: E-Muhtıra Girişimi Öncesi ve Sonrası Dış Ticaret Gelişmeleri

Yıl	İhracat (X) (Milyon Dolar)	İthalat (M) (Milyon Dolar)	Denge (X-M) (Milyon Dolar)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (X/M) (%)	CiB Dengesi / GSYİH (%)
2004	63 167	97 540	-34 373	64,8	-3,5
2005	73 476	116 774	-43 298	62,9	-4,2
2006	85 535	139 576	-54 041	61,3	-5,7
2007	107 272	170 063	-62 791	63,1	-5,5
2008	132 027	201 964	-69 937	65,4	-5,1
2009	102 143	140 928	-38 786	72,5	-1,8
2010	113 883	185 544	-71 661	61,4	-5,8

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri, Özel Ticaret Sistemi, Yıllara Göre Dış Ticaret*. TCMB, *Ödemeler Dengesi İstatistikleri*.

Tablodan izlenebileceği gibi Türkiye'de 2004-2008 arasında düzenli biçimde artışla ihracatın 63 milyar dolardan yaklaşık iki katına 132 milyar dolara çıktığı dikkati çekmektedir. E-muhtıra verilen 2007'de ihracat 107 milyar dolar iken 2008'de %23 civarında artarak 132 milyar dolara ulaşmış, küresel krizin etkisiyle 2009'da %22 civarında azalarak 102 milyar dolara inmiştir. Bu gelişmede önemli ihracat pazarımız AB ve diğer gelişmiş ülkelerde küresel kriz nedeniyle talep daralmasının ihracat kanalının tıkanmasının büyük etkisi olmuştur.⁶⁰ Küresel kriz sonrası 2010 yılında ihracat artışı önceki dönemlerin aksine %11 civarında gerçekleşmiştir.

⁶⁰ Üzümcü ve Dikkaya, "Küresel Finans Krizinin Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerindeki Etkileri", 292.

Bu dönemin ithalat verilerine bakıldığında ithalatın da benzer biçimde hızla artarak 2004'te 97,5 milyar dolarken yine iki kata yakın artışla 202 milyar dolara yaklaştığı dikkati çekmektedir. Özellikle 2007 ve 2008'de ithalat artışının ihracat artışından fazla olması sonucu dış ticaret açığı 34 milyar dolardan 70 milyar dolara ulaşmıştır. Küresel finans krizinin etkisiyle ithalat miktarı 2009'da %30 azalarak 141 milyar dolara gerilese de hızlı ekonomik toparlanma ve güçlü ekonomik büyümenin etkisiyle 2010'da yeniden 185,5 milyar dolara yükselmiştir. Benzer biçimde dış ticaret açığı da 2009'da 38,7 milyar dolara inmişken 2010'da 71,6 milyar dolara yükselmiştir. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı 2009 yılı (%72,5) hariç genelde %60-65 aralığında gerçekleşmiş, dönem sonuna doğru ihracatın ithalatı karşılama oranı gerilemiştir. Bu gelişmenin CİB açığı GSYİH oranına da yansıdığı söylenebilir. Bu bağlamda CİB açığı /GSİYH oranı 2004'te %3,5 iken 2006 sonrası %5'in üzerine çıkmış, 2009'da küresel finans krizinin etkisiyle CİB açığı GSYİH oranı %1,8 oranına gerilese de 2010'da %5,8 ile bu dönemin en yüksek oranına ulaşmıştır. Tablodaki verilerin gösterdiği üzere bu dönem dış ticaret gelişmeleri e-muhıra, seçim ve referandum gibi iç gelişmelerden ziyade dış koşullara bağlı olarak şekillenmiştir.

4. 15 TEMMUZ 2016 FETÖ DARBE GİRİŞİMİNİN EKONOMİ-POLİTİK ANALİZİ

Türkiye'de 15 Temmuz 2016'da gerçekleştirilen ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çağrısıyla halkın meydanlara inmesi sonucu bastırılan FETÖ darbe girişiminin geçmişini, FETÖ gerçekleri bağlamında ilgili kaynaklara bakıldığında görüleceği üzere, 40 yıl kadar geriye götürmek gerekmektedir. 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişiminin bir numaralı sanığı olan Fetullah Gülen'in İzmir'de 1960'ların sonlarında bir vaiz olarak görev yaparken bazı iç ve dış çevrelerce korunduğu, 12 Mart muhtırası ve 12 Eylül 1980 darbesi sırasında sakıncalı kişiler arasında görülmesine rağmen bir türlü yakalanamamasının arkasında bu korumanın olduğu Zaman Gazetesi eski yazarı Hüseyin Gülerce ve diğer itirafçılar tarafından belirtilmektedir.⁶¹ FETÖ yapısının 1990'ların başlarında Gülen Cemaati olarak medya (Zaman Gazetesi, Sızıntı Dergisi, Aksiyon Dergisi, Samanyolu TV vb.) dershaneler (Anafen, FEM vb.), özel okul, kolejler ve üniversiteler üzerinden etki ağını geliştirdiği ve bu dönem zarfında dinler arası diyalog ve ılımlı İslam gibi düşünceler üzerinden geniş bir çevreyi (iş insanları, bankacılar, futbolcular, sanatçılar vb.) ulusal ve uluslararası çapta oluşturduğu ve yurt dışında okullar, üniversiteler açarak uluslararası bir tehdit unsuru haline geldiği görülmüştür.⁶² FETÖ'nün finans (Bank Asya), lojistik (Sürat Lojistik), kitap ve dergi satan mağazalar (NT mağazaları) yanı sıra Milli Eğitim Bakanlığı başta olmak üzere birçok bakanlıkta emniyet ve askeriye içinde güçlendiği, hiyerarşik biçimde örgütlendiği ve kurumların kendi hiyerarşisi yerine bu hiyerarşik yapının mahrem imamlar aracılığı

⁶¹ *Cumhuriyet*, "Gülerce: Böyle Bir Canavara Destek Verdik; Allah Bizi Affetsin", (11 Ağustos 2016).

⁶² Mehmet Şahin vd., *Uluslararası Bir Tehdit Olarak FETÖ*, (Ankara: Polis Akademisi Yayını, 2018), 5.

denetlendiği, devlet içinde devlet haline geldiği, paralel devlet yapılanması (PDY) oluşturduğu darbe girişimi sonrası anlaşılmıştır.⁶³

FETÖ'nün tehlikeli bir yapı olduğunu ne Özal hükümetleri ne Demirel, Çiller, Yılmaz ve Ecevit hükümetleri tam manasıyla anlamamış, FETÖ hem muhafazakâr partileri hem de sosyal demokrat partileri ve liderlerinin gözünü boyayan bir yapı olmuştur.⁶⁴ Ilımlı İslam ve dinler arası diyalog diyerek Papa ile bir araya gelen ve “hizmet hareketi” olarak adlandırılan bu yapının farklı gündemi olduğu ve devlete sızmaya çalıştığı daha sonra anlaşılmıştır. Bir muhafazakâr cemaat lideri olmasına karşın FETÖ elebaşı, 28 Şubat sürecinde Refahiyol iktidarını, yani Erbakan ve Çiller'i desteklemek yerine Zaman Gazetesinde “yönetemiyorlarsa bırakıp gitsinler” diye açıklamada bulunmuş, yasağcı Rektörlerin başörtüsü yasağını desteklemiş, başörtüsüne “furuat” diyerek başörtüsünü küçümsemiştir.⁶⁵ Bu gelişmeler Başbakan Erbakan ve o tarihlerde Refah Partisi İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı R. Tayyip Erdoğan gibi milli görüş hareketi taraftarlarında ve tüm muhafazakâr kesimlerde hayal kırıklığı yaratmıştır. Bununla birlikte FETÖ'nin daha farklı bir planının olduğu çok daha sonraları anlaşılmıştır. Şöyle ki PKK terör örgütü elebaşı Abdullah Öcalan 15 Şubat 1999'da Türkiye'ye teslim edilmiş, sağlık sorunları bahanesiyle 22 Mart 1999'da ABD'ye giden ve Pensilvanya'ya yerleşen FETÖ elebaşı, ABD'nin bir piyonu olarak Atlantik'in ötesine çekilmiş, Erdoğan ise 26 Mart 1999'da Pınarhisar Cezaevi'ne girmiştir. Böylece görünmez bir el 1999'da Türkiye'yi dizayn etmiştir.⁶⁶

3 Kasım 2002 seçimlerinden sonra iktidara gelen AK Parti, diğer tüm cemaatlere olduğu gibi kendini hizmet hareketi olarak adlandıran Gülen cemaatine de olumlu yaklaşmış, içyüzünü gizleyen bu hareket, bakanlıklar, emniyet, askeriye ve yargı içinde 2012 yılına kadar hızla kadrolaşmıştır. Gülen hareketinin iç yüzü, emniyet ve askeriyeden sonra Milli İstihbarat Teşkilatını (MİT) kontrol etmek istemesi ile ortaya çıkmıştır. 2010 yılında yapılan anayasa değişikliği referandumu sonrası Gülen Hareketi yüksek yargıda (HSYK, Yargıtay vb.) daha da güçlenmiştir. Bu hareket yargı alanındaki bu muazzam güce güvenerek “açılım sürecinde” görev alan MİT mensuplarının gerçekleştirdiği Oslo görüşmesinin medyada yayınlanmasının ardından bu hareketin mensubu Sadrettin Sarıkaya isimli savcı eliyle dava açmış ve MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ı 7 Şubat 2012'de ifade

⁶³ Ahmet Tunç ve Ali Atılgan, “Paralel Devlet Yapılanmasının (PDY) Kamu Kurumlarına Sirayeti ve Bürokratik Vesayet Darbesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Temmuz 2018), 79-104.

⁶⁴ Özden Alp, “FETÖ'nün Siyasetle İlişkisi”, *Anadolu Ajansı* (27 Mayıs 2017).

⁶⁵ Murat Özer ve Gülşen Özer, “28 Şubat Sürecinde FETÖ'nün Furuat Söylemi”, *Kriter Dergisi* 5/18 (Temmuz 2018), 68-71.

⁶⁶ Hüseyin Yayman, “Öcalan'ı Verdiler, Gülen'i Aldılar, Erdoğan'ı Hapsettiler!”, *Vatan Gazetesi*, (16 Aralık 2014).

vermeye davet etmiştir.⁶⁷ Böylece bu hareketin bir PDY olduğu ve iktidarı devirmeye dönük bir terörist hareket gücüne sahip olduğu anlaşılmıştır. Çünkü bu savcı asıl itibarıyla *Oslo Belgeleri* üzerinden AK Parti hükümetini zayıflatma yanı sıra MİT Müsteşarını tasfiye ederek kendi istediği bir elemanını bu göreve getirmek ve hem de dolaylı biçimde Başbakan Erdoğan'ı davanın tarafı yapmak istemiştir. Başbakan Erdoğan'ın ameliyatının gecikmesi ve Hakan Fidan ile görüşmesi sonrası, Hakan Fidan'a kesinlikle ifade vermemesini emretmesi üzerine FETÖ'nün bu kumpası başarılı olamamıştır.⁶⁸ Bu gelişmeler sonrası FETÖ'nün çok tehlikeli olduğunu, "ne istedilerse verdik" dediği üzere FETÖ'nün tüm devlet kadrolarına kendi adamlarını doldurmak istediğini anlayan Erdoğan, dersaneleri kapatma kararı alınca AK Parti ile FETÖ'cüler arasında açık çatışma başlamıştır. Dersaneleri hem bir finans, hem de bir insan kaynağı olarak gören FETÖ taraftarları bu girişime şiddetle karşı çıkmıştır. AK Partide cemaate yakınlığı ile bilinen Bülent Arınç gibi bazı milletvekilleri ve Zaman-Yeni Şafak gazeteleri yazarı Fehmi Kuru ile Atlantik ötesine mesajlar gönderilmiş, hatta Başbakan Erdoğan, FETÖ'nün Türkçe Olimpiyatları adıyla düzenlediği programda Gülen'in Türkiye'ye dönmesi çağrısı yapmıştır. CIA elinde kullanışlı bir aparat olan FETÖ elebaşı bu çağrıya olumlu karşılık vermemiş, Aralık 2012 sonrası FETÖ ile AK Parti iktidarı ve özelde Erdoğan anlaşmazlığı had safhaya çıkmıştır.⁶⁹

FETÖ ile AK Parti arası gerilimin sonraki aşaması Gezi Parkı olaylarını provoke etmek olmuştur. Gezi Parkı'nda bazı ağaçların kesilmesi ve aşırı yapılaşmalar bahane edilerek Mayıs 2013 sonunda başlayan provokasyon⁷⁰ hızla Türkiye'nin başka illerine yayılmıştır. Gezi Olayları provokatörleri çok sayıda ilde polis araçlarına zarar vermiş, Taksim'de bazı bankalar ve bazı mağazalara saldırılmış, yabancı basın ajansları CNN, AP vb. canlı yayınlar yapmış, böylece ülke karıştırılmak istenmiştir. Gezi Olayları sırasında yakma-yıkma eylemleri *çapulcu* kavramı kullanılarak tahrik edilmiş, Mehmet Ali Alabora adlı sanatçı (?) attığı tweet de amaçlarının ağaçları korumak olmadığını hükümeti devirmek olduğunu "*konu ağaç değil hala anlamadın mı?*" diyerek açık etmiştir.⁷¹ Darbeler öncesi şartları olgunlaştırmaya, kitleleri tahrik etmeye yönelik Gezi Olaylarını barışçıl biçimde polis gücü kullanmadan bitirmek amacıyla AK Parti taraftarı bazı sanatçılar ile Gezi Platformu olarak adlandırılan tarafların (TMMOB, Tabipler Odası vb.) sözcüleri arasında görüşmeler olmuştur. Yapılan görüşmelerde, *ilginç biçimde* Gezi Platformu sözcüleri çevreci istekler yerine AK Parti hükümetinin büyük önem verdiği (ABD, Almanya gibi

⁶⁷ Aliye Çetinkaya, "Savcıdan MİT Başkanı'na: İfadeye Gel", *Sabah* (7 Şubat 2014).

⁶⁸ Murat Paksoy, "FETÖ'nün Hükümeti Yıkma Yönelik İlk Kalkışması: 7 Şubat 2012 MİT Kumpası, *Anadolu Ajansı* (21 Haziran 2020).

⁶⁹ *NTV*, "Erdoğan: Dersaneler Kapatılsın Dedik, Kıyamet Koptu" (30 Ağustos 2016).

⁷⁰ Sever ve Dikkaya, *Post Modern'den Soft Modern'e*, 28.

⁷¹ Mehmet Şeker, "Mesele Ağaç Değil, Sen Hala Anlamadın mı?", *Yeni Şafak* (12 Kasım 2019).

ülkelerin ise çıkarlarına uygun bulmadığı) Üçüncü Köprü, Marmaray, Üçüncü Havalimanı gibi projelerin yapılmamasını ya da durdurulmasını istemiştir. Başbakan Erdoğan bu isteklerin kabul edilemez olduğunu belirtmiş ve olayların bitirilmesi için polis gücü kullanılması kararı alınmıştır. Ancak polis gücüyle Gezi Olaylarına son verme noktasında bazı FETÖ'cü polisler yeterince aktif olmamış, provokatörler Başbakanlık Dolmabahçe Ofisini basmak istemiş, bu arada başörtülü bazı kadınları da tartaklamışlardır.

FETÖ tehlikesini tam olarak anlamayan AK Partili vekillerin Erdoğan'ı yalnız bıraktığı FETÖ mücadelesinde milletvekillerinin gözünü açan olaylar, 17-25 Aralık 2013 FETÖ yargısal darbe girişimi olmuştur. 17 Aralık 2013'deki rüşvet ve yolsuzluk yargı kılıflı darbe girişiminde yer alan, bazı bakanları teslim almak amacıyla hareket eden ve amaçları için uydurma belge üreten İstanbul Emniyetindeki FETÖ'cü polisler, tasfiye edilmiştir. Bu kez 25 Aralık 2013'te benzer iddialarla bir başka FETÖ'cü savcı Muammer Akkaş, İstanbul adliyesinde başsavcılıktan gizli biçimde dava açmaya çalışmıştır.⁷² Bu girişim başsavcılık tarafından engellenince bu FETÖ'cü savcı basına bildiri dağıtmıştır.⁷³ Aslında Karagöl (2016)'ün belirttiği gibi, 17-25 Aralık 2013 kumpasları ile Üçüncü Köprü, Marmaray, Üçüncü Havalimanı gibi projelerin o tarihlerdeki üstlenici şirketleri, Türkiye Halk Bankası ve üç bakanın oğlu üzerinden AK Parti hükümeti ve Başbakan Erdoğan hedef alınmış, bu projelerin maliyetlerini yükseltmek, gerçekleştirmelerini engellemek ve hükümeti devirmek amaçlanmıştır.⁷⁴ 28 Şubat 1997 sürecindeki post-modern darbe girişiminden sonra 2007'de yaşanan e-muhtıraya karşı dik duran AK Parti, 17-25 Aralık 2013 Yargı Darbe Girişimini de savuşturmuştur. Bununla birlikte 17-25 Aralık 2013 girişimlerinde adı geçen bakanlar istifa ettirilmiş⁷⁵, ortaya atılan iddiaların rüşvet ve yolsuzluk gibi kolay geçirilemeyecek özellikleri olması nedeniyle Başbakan Erdoğan, bazı milletvekilleri hariç, bu yargısal kılıflı FETÖ darbe girişimine karşı yalnız mücadele etmiştir.

FETÖ, 17-25 Aralık 2013 girişimi sonrası AK Parti ve Erdoğan'a karşı 2014 yılının ilk günlerinden itibaren düzmece operasyonlarını sürdürmüştür. Bu bağlamda ilk FETÖ operasyonu 1 Ocak 2014'te Hatay'ın Kırıkhan ilçesi ve 19 Ocak 2014'te Adana'nın Ceyhan ilçesinde MİT tırlarının durdurulması ve Jandarma aracılığı ile MİT tırlarının aranması ve böylece Türkiye'nin IŞİD içindeki bir gruba (El Nusra) silah gönderen ve terörü destekleyen ülke olarak gösterme kumpası olmuştur.⁷⁶ Bu *uluslararası algı operasyonunu*,

⁷² Sever ve Dikkaya, *Post Modern'den Soft Modern'e*, 30-32.

⁷³ Muhammed Enes Can ve Kübra Kara, "17-25 Aralık: FETÖ'nün Yargısal Darbe Girişimi", *Anadolu Ajansı* (17 Aralık 2020).

⁷⁴ Erdal T. Karagöl, "15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Ekonomisi", *Adam Akademi* 6 / 2 (2016), 37-50.

⁷⁵ Mahmut Hamsici, "10 Soruda 17-25 Aralık Operasyonları", *BBC News Türkçe* (16 Aralık 2014).

⁷⁶ Aylin Sırıklı ve Kemal Karadağ, "MİT Tırlarının Durdurulmasının FETÖ Kumpası Olduğu Tescillendi", *Anadolu Ajansı* (29 Haziran 2019).

30 Mart 2014 yerel seçimleri öncesi ortaya atılan *FETÖ kaset komploları* izlemiştir. Sonradan montaj olduğu anlaşılan FETÖ kaset komplosunun ana muhalefet partisi CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu eliyle TBMM grup toplantısında gündeme getirilmesi Türkiye’de FETÖ’nün birçok partiye ve CHP’ye sızdığının delili olmuştur. *Gezi Olayları ve 17-25 Aralık 2013 rüşvet-yolsuzluk kılıflı Yargı Darbe Girişiminin* devamı olan bu iki girişimin amacının Türkiye’nin siyasi-ekonomik istikrarını bozmak ve Başbakan Erdoğan’ın Ağustos 2014’te cumhurbaşkanı seçilmesini önlemek olduğu anlaşılmıştır.⁷⁷ Nitekim İslam İşbirliği Teşkilatında Genel Sekreterlik görevini tamamlayan CHP ve MHP’nin ortak *muhafazakâr* aday Ekmeleddin İhsanoğlu⁷⁸ muhalefetteki 13 partinin ortak cumhurbaşkanı adayı olarak çıkarılmıştır.⁷⁹ Ancak yapılan seçimin ilk turunda AK Parti lideri Başbakan R. Tayyip Erdoğan %52 civarında oy olarak ilk halkoyu ile seçilen Cumhurbaşkanı olmuştur.⁸⁰

Erdoğan’ın Ağustos 2014’te Cumhurbaşkanı seçilmesi sonrası anayasa hükümleri gereği parti genel başkanlığından ayrılması ve başbakanlığı bırakması gerekmiş, bu süreçte dışişleri bakanı olan Ahmet Davutoğlu, Erdoğan’ın önerisi üzerine 27 Ağustos 2014’te AK Parti genel başkanı ve bir gün sonra da Başbakan olmuştur.⁸¹ Türkiye’ye farklı kollardan FETÖ-İŞİD-PKK-DHKP-C saldırılarının, Irak ve Suriye’de ise YPG-PYD gibi terör örgütlerinin saldırılarının arttığı bir ortamda Davutoğlu’nun başbakanlığında 7 Haziran 2015 seçimleri gerçekleşmiştir. Seçimde AK Parti %41 oy ile en fazla oyu almasına karşın tek başına iktidar olacak çoğunluğu kazanamamıştır. Buna karşın seçimler öncesi medyada yıldızı parlatılan Selahattin Demirtaş liderliğindeki HDP’nin oyları %10 düzeyini aşmış, çok sayıda milletvekilini TBMM’ye sokan HDP dâhil diğer partilerle AK Partinin koalisyon hükümet kurma çabaları ise başarılı olmamıştır. Bu gelişmede seçim sonuçları belli olduğu anda yeni bir seçim gerektiğini söyleyen MHP lideri Devlet Bahçeli’nin koalisyonlara kapısını kapatması etkili olmuştur. AK Partinin istediği koşullarda CHP ve HDP ile koalisyon hükümeti kurma pazarlıklarının başarısız olması üzerine TBMM’de seçimlerin 1 Kasım 2015’de yenilenmesi kararı alınmıştır.⁸²

⁷⁷ Sadık Ünay ve Şerif Dilek, *15 Temmuz: Başarısız Bir Darbe Girişiminin Ekonomi Politikası*, (İstanbul: SETA Analiz, 2017), 1-32.

⁷⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, 1943 Kahire doğumlu, Bilim Tarihi alanında önemli bir akademisyen olarak 1970’de Ankara Üniversitesi’ne gelmiştir. İslam İşbirliği Teşkilatının (İİT), 1980’de İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) başkanı olmuş ve bu görevini 25 yıl sürdürmüştür. 2004’te İİT genel sekreterlik görevine seçimle gelen ilk sekreter olmuş ve 2008’de 5 yıllığına yeniden seçilmiştir. Aralık 2013’de görevi sona erince Türkiye’ye dönmüş ve muhalefetin ortak Cumhurbaşkanı adayı olmuştur. Bkz: *Aljazeera Türk*, “Portre: Ekmeleddin İhsanoğlu” (29 Haziran 2015).

⁷⁹ *BBC News Türkçe*, “Ekmeleddin İhsanoğlu, Cumhurbaşkanlığına Resmen Aday”, (29 Haziran 2014).

⁸⁰ Burhanettin Can, “Kadife Darbeden Askeri Darbeyeye 1: Arka Plan”, *Milli Gazete*, (22 Temmuz 2016).

⁸¹ *CNN Türk*, “Ahmet Davutoğlu’nun Başbakanlık Dönemi” (20 Mayıs 2016).

⁸² *NTV*, “YSK Erken Seçim Tarihini 1 Kasım Olarak Açıkladı” (25 Ağustos 2015).

Öte yandan 7 Haziran 2015 seçimlerinde halktan aldığı yüksek oranlı desteği doğru okumayan HDP, terör örgütü PKK yani Kandil'in emirlerine uygun davranmış, Diyarbakır başta olmak üzere yerel özerklik kılıfıyla PKK'nın henek terörünün⁸³ payandası olmuştur. Henek terörü sürecinde çok sayıda terörist öldürülmüştür. HDP'nin desteklediği PKK, YPG-PYD ile FETÖ, DHKP-C ve İŞİD terör örgütlerinin deyim yerindeyse ülkemizi ablukaya almak istediği bir ortamda erken seçimden bir hafta önce 24 Kasım 2015'te Türkiye'nin sınırlarını ihlal ettiği gerekçesiyle Suriye sınırına yakın bölgede bir Rus jet uçağının düşürülmesi ekstra bir sorun kaynağı olmuştur. Böyle bir ortamda sandığa gidilen 1 Kasım 2015 genel seçimlerinde henek terörü yanlısı HDP'nin oyları büyük oranda azalmış, AK Parti, %49,5 oyla en fazla oy alan parti olmuş, dördüncü dönem tek parti iktidarını elde etmiştir.⁸⁴

2016 yılı ilk aylarında Başbakan Ahmet Davutoğlu ile Cumhurbaşkanı Erdoğan arasında geçmişteki milletvekili adaylarını belirleme (MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ın milletvekili adayı olduktan sonra adaylığını çekmesini Cumhurbaşkanının istemesi gibi) sorunlarının ardından yeni dönemdeki atamalar konusunda anlaşmazlıklar belirmiştir. FETÖ ile mücadelenin zayıfladığını gören Cumhurbaşkanı Erdoğan, 19 Ocak 2016'da Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde kabineyi toplamıştır. 29 Nisan 2016'da yapılan MKYK'da Başbakan Davutoğlu'nun bazı atama yetkilerinin MKYK'ya geçmesi sonrası 4 Mayıs 2016'da Erdoğan-Davutoğlu görüşmesiyle AK Parti kongresinin 22 Mayıs 2016'da olağanüstü toplanması ve yeni genel başkanın belirlenmesi kararı açıklanmıştır. Yapılan kongre sonunda Binali Yıldırım, AK Partinin yeni genel başkanı olmuş ve 24 Mayıs 2016'da Başbakan olarak 65. Dönem hükümetini açıklamıştır.⁸⁵

Binali Yıldırım'ın başbakanlığa atanmasından sonra FETÖ ile mücadelenin yeniden güçlendiğini gören FETÖ'cü askerler darbe yapmak için hazırlıklara başlamıştır. Yapılan darbe planlarını Adil Öksüz adlı mahrem imam Pensilvanya'ya giderek FETÖ elebaşına onaylatmış ve darbenin 16 Temmuz'da saat 03'de gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak FETÖ darbe girişimini Kara Havacılık Okulundan bir binbaşının 15 Temmuz 2016 günü saat 15'te MİT müsteşarlığına giderek ihbarı, MİT Müsteşarı Hakan Fidan ve bir yardımcısının Genelkurmay Başkanlığına ihbarı değerlendirmek için saat 18'de gitmesi üzerine FETÖ'cü askerler paniğe kapılmış, darbe girişimini 15 Temmuz 2016 günü saat

⁸³ Henek terörü öncesi süreçte "sırtlarını Kandil'e YPG ve PKK'ya dayadığını" açıkça söyleyen bazı HDP sözcülerinin ifadeleri basına yansımış, HDP'li milletvekillerinin teröristleri araçlarında taşıması veya dağa silah ve yardım götürürken yakalanmaları söz konusu olmuştur. Bu bağlamda iç-dış destekli darbe girişimi için PKK-YPG-HDP, bir aparat olarak kullanılmıştır. Hatta Orhan Miroğlu'na göre henek terörü, aslında darbeye hazırlık olmuştur. Bkz: *AljazeeraTürk*, "Miroğlu: Henekler Darbeye Hazırlıktı", (5 Ekim 2016).

⁸⁴ *BBC News Türkçe*, "Davutoğlu'ndan 1 Kasım Yorumu, Eski Türkiye Yerin Yedi Kat Altına Gömüldü", (2 Kasım 2015).

⁸⁵ *AljazeeraTürk*, "Binali Yıldırım 65. Hükümet'i Açıkladı" (24 Mayıs 2016).

21’de başlatmıştır.⁸⁶ Başbakan Binali Yıldırım saat 23’de bu darbe girişimini asker içindeki bir grubun kalkışması olarak nitelemiş, MHP lideri Devlet Bahçeli darbe girişimi karşısında hükümetin yanında olduklarını açıklamıştır. TRT’yi basan FETÖ’cü askerler *Yurtta Sulh Konseyi* olarak darbe bildirisini saat 00.12’de zorla TRT muhabirini okutmuştur.⁸⁷

TRT’nin darbeci FETÖ’cü askerler tarafında kontrol edildiği, TURKSAT merkezinin kapatılmaya çalışıldığı ortamda CNN Türk canlı yayınına Facetime programı üzerinden bağlanabilen Cumhurbaşkanı Erdoğan *“Bu kalkışmayı FETÖ’cü paralel yapılanma içindeki bir grup askerin yaptığını, bu girişime ölümüne karşı çıkacağını, Türkiye’de halkın üzerinde güç tanımadığını belirterek darbeye karşı halkı meydanlara ve havalimanlarına” davet etmiştir.*⁸⁸ İstanbul Atatürk Havalimanına gelen vatandaşlar ve polisler, FETÖ’cü askerlerle çatışmış ve havalimanının kontrolünü ele geçirmiştir. İstanbul Atatürk Havalimanına inen Cumhurbaşkanı Erdoğan, 16 Temmuz saat 04’de yaptığı konuşmayla *“FETÖ’cü darbecilerin bu kalkışmalarının bedelini en ağır şekilde ödeyeceğini belirterek kalkışma tamamen kontrol edilinceye kadar halkın meydanlarda kalmasını”* istemiştir. Son tahlilde FETÖ’cü darbeci askerler karşısında ordunun önemli kısmının direnmesi, emniyet ve MİT mensuplarının darbecilerle çatışması, 12 Mart muhtırası ve 12 Eylül 1980 darbelerinin aksine Genelkurmay Başkanı ve diğer kuvvet komutanlarının darbecilerin safına geçmemesi ve en önemlisi halkın canı pahasına darbeye direnmesi sonucu 16 Temmuz 2016 sabahından itibaren FETÖ darbesi bastırılmıştır.

FETÖ darbe girişimi karşısında sivil halkın ilk defa meydanlara inmesi ve darbe girişiminin halkın yardımıyla bastırılması önemlidir. Türkiye’de sivil demokrasi kültürünün gelişmesi açısından önemli bu gelişmeye karşın 251 şehit verilmiş, 2500’den fazla insan yaralanarak 15 Temmuz gazileri arasında yer almıştır. Ancak FETÖ elebaşının Türkiye’ye iadesi için dosyaların hazırlanarak ABD’ye iki kez gönderilmesine karşın ABD bu kullanışlı

⁸⁶ FETÖ’cü askerler 15 Temmuz 2016 Cuma günü saat 21’den itibaren Genelkurmay Başkanlığını, Jandarma Komutanlığını kontrol altına almış, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar ve yardımcısı Orgeneral Yaşar Güler’i Akıncı Üssüne götürmüş, diğer kuvvet komutanları ve üst düzey komutanları İstanbul’da katıldıkları düğünde derdest ederek Ankara’ya getirmiştir. Aynı saatlerde Boğaziçi ve Fatih Köprüsünü kapatan FETÖ’cü askerler yanı sıra bir grup asker Marmaris’e giderek Cumhurbaşkanı Erdoğan’ı öldürmek üzere harekete geçmiştir. FETÖ’cü askerler saat 22’den itibaren uçak ve helikopterlerle Ankara Emniyet Müdürlüğünü, Gölbaşı Özel Kuvvetler Komutanlığını ve TBMM’yi bombalamıştır. Buralarda çok sayıda asker ve polis şehit olmuştur. Bkz: *NTV*, “Saat Saat 15 Temmuzda Yaşananlar”, (14 Temmuz 2017).

⁸⁷ Murat Aygen, “Türkiye ve Darbeler: 15 Temmuz Örneği”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 28 /2 (2018), 231-253.

⁸⁸ Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın çağrısı üzerine tüm şehirlerde halk meydanlara yönelmiş, askerlerin kışlalardan çıkmasını önlemek için belediye ve diğer kamu araçları kamyonlar ve iş araçlarıyla kışlaların önüne yığınak yapmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı tüm camilerde salâ okutmuştur. Boğaziçi Köprüsüne yönelen kişilere FETÖ’cü askerler ateş açmış, çok sayıda sivil burada şehit olmuştur. MİT ve Emniyet mensuplarının darbeci FETÖ’cü askerlerle çatışmaya girmeleri, Astsubay Ömer Halisdemir’in Özel Kuvvetler Komutanlığını (ÖKK) ele geçirmek üzere Diyarbakır’dan uçakla gelen FETÖ’cü Tuğgeneral Semih Terzi’yi şehadeti pahasına vurarak öldürmesi, darbe karşıtı ÖKK kuvvetlerinin FETÖ’cü askerlerle cansiperane çatışmaları darbe girişiminde önemli kırılma noktaları olmuştur. Bkz: *NTV*, “Saat Saat 15 Temmuzda Yaşananlar” (14 Temmuz 2017).

aparatu Türkiye'ye iade etmemiştir. Bu durum darbe girişiminde dış etken olarak dolaylı biçimde CIA üzerinden ABD'nin rol oynadığı düşüncesini pekiştirmiştir.

Öte yandan 251 şehit verilen FETÖ darbe girişimini başlangıçta kınayan ana muhalefet partisi CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nun FETÖ darbe girişimini "kontrollü darbe" olarak nitelendirmesi⁸⁹, CHP, İyi Parti ve HDP taraftarlarının birçoğunun 251 şehide rağmen darbe girişimini tiyatro gibi göstermek istemeleri yurt dışına kaçmış FETÖ'cülerin söyledikleri ile benzerlikleri bağlamında oldukça manidardır. Bu tarz söylemleri seslendiren kişilerin açıktan olmasa bile hala Türkiye'de ordu içindeki darbe girişimlerini destekleyen bir düşüncede oldukları belirtilebilir. Bu bağlamda Türkiye'de demokratik kültürün gelişmesini engelleyen darbe sevicilerin sandıklardan çıkan seçim sonuçlarını hazmetmekte sorunlarının olduğu, muhalefet partileri ve bazı STK görünümülü kuruluşlarda da az miktarda bile olsa kripto FETÖ'cülerin bulunduğu söylenebilir.

FETÖ darbe girişiminden sonra askerin sivil yönetimce sıkı biçimde kontrolünün sağlanması, güçlü-istikrarlı bir siyasi iktidar olması gerektiği düşüncesi oluşmuştur. FETÖ darbe girişimi karşısında kader birliği yapan AK Parti lideri Cumhurbaşkanı Erdoğan ile MHP lideri Bahçeli, bu amaç bağlamında başkanlık sistemine benzeyen, yürütmenin başının cumhurbaşkanı olduğu, koalisyon dönemleri istikrarsızlıklarının olmayacağı, yürütmeye iki başlılığının önleneyeği *Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine* geçme konusunda uzlaşmıştır. Cumhurbaşkanlığı Sistemi'ne geçişle ilgili yasal değişikliğe ilişkin 16 Nisan 2017'de gerçekleşen referandumla yeni sisteme geçilmesi kabul edilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye'nin "tarihi bir karar verdiğini"⁹⁰ belirtmiş, referandum sonrası AK Parti ve MHP'nin ortak kararı ile genel seçimler ve Cumhurbaşkanlığı seçimi erkene alınmıştır. İttifakların resmi olarak kurulmasına imkan tanınmış⁹¹, 24 Haziran 2018'deki Cumhurbaşkanlığı Sistemi ilk seçimi ve genel milletvekili seçimlerinde AK Parti ve MHP, "*cumhur ittifakı*" olarak birlikte hareket etme kararı almış, MHP lideri Bahçeli ortak cumhurbaşkanı adayı olarak Erdoğan'ı göstermiştir. Ana muhalefet partisi CHP ve İyi Parti'nin adayı, CHP milletvekili Muharrem İnce olmuştur. Cumhurbaşkanı seçiminde Büyük Birlik Partisi (BBP) Cumhur İttifakını, CHP ise Muharrem İnce'yi destekleme kararı almıştır.⁹²

Cumhurbaşkanlığı Sistemi ile yapılan yeni seçim sonucu cumhur ittifakı %53,7 oy almıştır. Muhalefet adayı İnce'nin %30,6 oy aldığı seçimde Erdoğan ilk turda %52,9 oy

⁸⁹ Rengin Aslan, "Kılıçdaroğlu: 15 Temmuz Kontrollü Darbe Girişimidir", *BBC News* (3 Nisan 2017).

⁹⁰ *BBC News Türkçe*, "Erdoğan: Türkiye Tarihi Bir Karar Verdi" (17 Nisan 2017).

⁹¹ Batuhan Ustabulut, "Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye'de Ülke Seçim Barajı Uygulaması", *İnsan ve İnsan Dergisi* 5 / 18 (2018), 354-355.

⁹² Çağrı D. Çolak, "Seçim İttifakı Sisteminin 2018 Milletvekili Seçimine Etkileri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi* 15 / 2 (2020), 719-742.

olarak yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiş ve kabinesini 9 Temmuz 2018’de açıklamıştır. Artık partili cumhurbaşkanının olabileceği yeni sistemde Erdoğan kabinesine sadece 4 milletvekilini bakan olarak (Adalet, İçişleri, Dışişleri ile Hazine ve Maliye Bakanlığı) almış, diğer bakanlar TBMM dışından bürokrat veya alanındaki önemli kişiler olmuştur. Türkiye’nin 66. Hükümetini içeren yeni sistemde bir Cumhurbaşkanı Yardımcısı yer almış, Cumhurbaşkanlığı Kabinesinde bakan sayısı 26’dan 16’ya indirilmiştir.⁹³

Bu noktada 15 Temmuz FETÖ darbe girişiminin ekonomik analizine geçebiliriz. Bu bağlamda 15 Temmuz darbe girişiminin 3 yıl önce ve sonrasını 2013-2019 dönemini içeren makroekonomik göstergeler Tablo 7’de görülmektedir.

Tablo 7: FETÖ Darbe Girişimi Öncesi ve Sonrası Makro Ekonomik Göstergeler

Yıl	Büyüme Oranı (%)	Enflasyon Oranı (TÜFE) %	İşsizlik Oranı (%)	DİBS Faiz Oranı (%)
2013	8,5	7,4	9,0	7,7
2014	4,9	8,2	9,9	9,8
2015	6,1	8,8	10,3	9,5
2016	3,3	8,5	10,9	10,2
2017	7,5	11,9	10,9	11,3
2018	3,0	20,3	11,0	24,5
2019	0,9	11,9	13,7	19,3

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı SBB ve TÜİK.

Tabloda görüldüğü gibi bu dönem iktisadi büyüme oranları pozitif olsa da dalgalı bir seyir göstermiştir. Örneğin 2015’de %6,1 oranında büyüme yaşanmışken darbe girişimi etkisiyle 2016’da büyüme oranı %3,3 düzeyine inmiştir. 2017’de %7,5 oranında büyüme görülürken CİB açığı yükselmiş, 2018’de seçimler ve kur spekülasyonları gölgesinde büyüme oranı %3 oranına gerilemiştir. Ancak büyüme oranı açısından asıl gerileme küresel talep daralmasının görüldüğü, Yeni Ekonomi Programı (YEP) ve Orta Vadeli Program (OVP) çerçevesinde ekonomide *yeniden dengelenme sürecine* girilen 2019’da olmuş, iktisadi büyüme oranı %0,9 düzeyine kadar inmiştir.

Tabloda görüleceği üzere 2018 ve 2019’da iktisadi büyüme oranlarında belirgin düşüş söz konusu olmakla birlikte asıl problem enflasyon oranındaki yükselmedir. 2013-2016 döneminde tek hanede seyreden enflasyon oranı 2017’de yaklaşık %12 olmuştur. FETÖ darbe girişiminde yer aldığı gerekçesiyle Nisan 2018’de tutuklanan ABD’li Rahip Bronson krizi çerçevesinde ABD başkanı Trump’ın bazı gümrük

⁹³ A. Menaf Turan, “Türkiye’nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”, *Social Sciences Research Journal* 7/ 3 (2018), 42-91.

vergilerini artırması, rahip bırakılmazsa Türkiye ekonomisini mahvedeceğine ilişkin tweetlerinin etkisiyle Temmuz ve Ağustos 2018’de hızla yükselen dolar/TL kuru neticesinde *kurların fiyatlara (enflasyona) geçiş etkisi* çerçevesinde enflasyon %20 oranını aşmıştır ⁹⁴. Buna karşılık 2019’da ekonomide görülen yeniden dengeleme süreci, “enflasyonla topyekûn mücadele” anlayışı çerçevesinde iç talep gerilemiş, enflasyon oranı 2019’da yaklaşık %12 seviyesine gerilemiştir. Enflasyon oranlarında görülen artışlar gibi işsizlik oranında da bu dönemde artış gözlenmekle birlikte artışların daha az volatil olduğu dikkati çekmektedir. Diğer yandan DİBS faiz oranlarındaki artış, 2018 ve 2019’da kurlarda yaşanan artışın etkisiyle belirgin hale gelmiş, Gezi olaylarının yaşandığı 2013 sonrası devletin borçlanma maliyeti 2018’de yaklaşık 3 katına çıkmıştır. Özetle 15 Temmuz 2016 FETÖ darbesinin 2016 ve 2017 yılları itibarıyla genel makroekonomik göstergelerde önemli ölçüde bozulmaya yol açmadığı, darbe girişimi öncesi tabloda yer verilen göstergeler bağlamında işsizlik, enflasyon ve DİBS faiz oranlarında görece artış olsa da makul seviyelerde kaldığı söylenebilir. Buna karşın 2018’de Trump etkisi, 2019’da YEP-OVP çerçevesinde ekonomide yeniden dengelenmeye yönelik iç talebi daraltıcı politikaların enflasyon, DİBS faizi ve işsizlik oranlarında artışa yol açtığı söylenebilir.

15 Temmuz FETÖ darbe girişimi öncesi ve sonrasına ait kamu maliyesi göstergeleri de Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8: FETÖ Darbe Girişimi Öncesi ve Sonrası Bazı Kamu Maliyesi Göstergeleri

Yıl	Bütçe Geliri / GSYİH (%)	Bütçe Gideri / GSYİH (%)	Bütçe Açığı / GSYİH (%)	Faiz Dışı Fazla / GSYİH (%)	KKBG / GSYİH (%)
2013	21,4	22,4	-1,0	1,7	0,4
2014	20,7	21,8	-1,1	1,3	0,5
2015	20,5	21,5	-1,0	1,3	0,0
2016	21,1	22,2	-1,1	0,8	1,0
2017	20,1	21,6	-1,5	0,3	1,8
2018	20,2	22,1	-1,9	0,03	2,5
2019	20,3	23,1	-2,9	-0,6	3,2

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Bütçe ve Strateji Başkanlığı, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Kamu Finansmanı*, Bütçe / GSYİH oranı Tablo 5.8’den KKBG / GSYİH oranı Tablo 5.4’ten alınmıştır.

Tabloda görüldüğü üzere bu dönemde bütçe gelirinin GSYİH’ya oranı %20 ile %21,4 arasında değişmiştir. Genel anlamda bütçe gelirlerinin GSYİH’ya oranının istikrarlı

⁹⁴ Nurullah Gür vd., *2018’de Ekonomi*, (İstanbul: SETAV, 2018), 22.

bir seyir izlediği, ancak 15 Temmuz darbe girişimi sonrası azaldığı görülmektedir. 15 Temmuz 2016 darbe girişimi öncesi ve sonrası açısından bakıldığında bütçe giderlerinin GSY H'ya oranının %21,5 ile %23 arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bütçe açığının GSY H'ya oranının giderek arttığı ve %1 düzeyinden 2019'da %3 düzeyine yaklaştığı söylenbilir. Bu durumun ortaya çıkmasında dönem başına göre ve darbe sonrası yıllarda bütçe gelirlerinin azalması kadar faiz dışı fazlanın giderek azalması ve hatta 2019'da faiz dışı açık verilmesinin (-%0,6) etkili olduğu görülmektedir. Öte yandan benzer biçimde KKBG/GSY H oranı da görece düşük düzeyde hatta darbe girişimi öncesi sıfır düzeyinde iken artmaya başlamış ve 2019'da %3,2 oranına kadar yükselmiştir. Bu bağlamda gerek merkezi yönetim bütçesi kaynaklı bütçe açığının (%2,9) ve gerekse diğer kurumlar kaynaklı bütçe açığın giderek yükselmesi, mali göstergelerin gelişimi açısından darbe girişimi sonrası bozulma olduğunu göstermektedir.

Özetle mali disiplinde görece bozulmada darbe girişiminin etkisinin dolaylı biçimde ortaya çıktığı, bütçe gelirlerinin GSY H'ya oranının darbe sonrası azalma sürecine girdiği, buna karşın muhtemelen 2018 ve 2019'da kamu harcamalarının artması sonucu bütçe giderleri/GSY H'ya oranının %23 düzeyini aştığı görülmektedir. Bu noktada 2018'deki kur dalgalanmalarının aşırılığı ve 2019'da YEP'de öngörülen yeniden dengelenme sürecine bağlı i  talep daralmasını telafi etmek için kamu harcamalarının arttığı tahmin edilebilir.

15 Temmuz FETÖ darbe girişiminin ekonomik analizi bağlamında son olarak dış ticaret gelişmelerine bakabiliriz. Bu çerçevede diğer dönemlerden farklı olarak özel ticaret sistemine ( TS) göre değil 2013 yılını başlangıç alan genel ticaret sistemine (GTS) göre 2013-2019 dönemi dış ticaret gelişmelerine Tablo 9'da yer verilmektedir.

Tablo 9: FETÖ Darbe Girişimi  ncesi ve Sonrası Dış Ticaret Gelişmeleri

Yıl	�hracat (X) (Milyon Dolar)	�thalat (M) (Milyon Dolar)	Denge (X-M) (Milyon Dolar)	�hracatın �thalatı Karşılama Oranı (X/M) (%)	C�B Dengesi / GSY�H (%)
2013	161.481	260.823	- 99.342	61,9	-5,8
2014	166.505	251.142	-84.638	66,3	-4,1
2015	150.982	213.619	-62.637	70,7	-3,2
2016	149.247	202.189	-52.942	73,8	-3,1
2017	164.495	238.715	-74.221	68,9	-4,7
2018	177.169	231.152	-53.984	76,6	-2,7
2019	180.833	210.345	-29.512	86,0	0,9

Kaynak: T  K, *Dış Ticaret İstatistikleri, Genel Ticaret Sistemi, Yıllara Göre Dış Ticaret Verileri*. TCMB, * demeler Dengesi İstatistikleri*.

Tablo 9’da görüldüğü üzere GTS’ye göre Türkiye’nin ihracatı 2013’de 161,5 milyar dolarken 2014’te 166 milyar dolara yükselmiş, ancak 2015’de yaklaşık 151 milyar dolara ve FETÖ darbe girişiminin olduğu 2016’da görece düşük oranda gerileyerek 149,2 milyar dolara inmiştir. İhracatın gerilemesinde; 2015 yılı ortasından itibaren 120 dolar civarındaki Brent petrol fiyatının 60 dolara gerilemesiyle ihracat yaptığımız bazı petrol ihracatçısı ülkelerin (Rusya, İran, Irak ve S. Arabistan’ın) azalan petrol gelirleri nedeniyle ithalat taleplerinin azalması, Rusya ile 2015 yılı sonunda yaşanan uçak düşürme krizi nedeniyle bu ülkenin Türkiye’nin meyve sebze ürünleri ihracatına ambargo uygulaması, Türkiye’nin ihracatında ilk üç ülke arasında yer alan Irak’a ihracatın DAESH’in Musul’u işgali sonrası birçok sınır kapısından geçişi imkânsız hale getirmesiyle sekteye uğraması ve ABD tarafından İran’a uygulanan ambargonun olumsuz etkisi bulunmaktadır.⁹⁵ Bununla birlikte 15 Temmuz FETÖ darbe girişiminin yaşandığı 2016’da ihracatın gerilemesinde darbe girişiminin olumsuz etkisinin sınırlı kaldığı söylenebilir. Nitekim petrol fiyatlarının 2016 yılı ortalarından itibaren yeniden yükselişe geçmesiyle birlikte ihracatımız yeniden artışa geçmiş 2017’de ihracat miktarı 164,5 milyar dolara, 2018’de 177,2 milyar dolara 2019’da 180,8 milyar dolara kadar yükselmiştir. İhracatın 2018’de artışında Rahip Bronson krizi bağlamında dolar / TL kurunun yükselmesinin (enflasyon artışına yol açsa bile) pozitif etkisinin bulunduğu da burada özellikle belirtilmelidir.

FETÖ darbe girişimi öncesi ve sonrası ithalat verilerine bakıldığında ithalatın 2013’de 260 milyar dolarken 2014-2016 döneminde düzenli biçimde gerileyerek 202,2 milyar dolara indiği görülmektedir. İthalatın özellikle 2015 ve 2016 yılında gerilemesinde petrol fiyatlarının gerilemesi ve Türkiye’nin 2011-2013 döneminde ithalatının neredeyse dörtte birini oluşturan enerji ithalatı faturasının gerilemesinin etkisi olmuştur. Nitekim petrol fiyatlarının yeniden artışa geçtiği 2016 yılı ortalarından itibaren ithalat yeniden artmış ve 2017’de 238 milyar dolara çıkmıştır.⁹⁶ Buna karşılık Rahip Bronson krizinin yaşandığı 2018’de TL’nin değer kaybının olumlu etkisiyle ihracat artarken ithalat azalarak 231 milyar dolara inmiştir. Ancak ithalatta asıl gerileme Türkiye’de yeniden dengelenme sürecinin yaşandığı ve iç talebin büyük oranda azaldığı, büyüme oranının %0,9’a indiği 2019 yılında olmuş ve ithalat miktarı 2019 yılında 210 milyar dolara kadar inmiştir.

Öte yandan Tablo 9’da görüldüğü üzere, dış ticaret açığı 2013’de yaklaşık 100 milyar dolarken 2016’da 53 milyar dolara inmiş, dış ticaret açığının azalmasında petrol fiyatları düşüşü, düşük oranlı büyüme ve darbenin ithalatı çok az da olsa azaltması etkili olmuştur. Buna karşın 2017’de yüksek iktisadi büyüme oranına bağlı ithalat artışı nedeniyle dış ticaret açığı 74,2 milyar dolara yükselmiştir. TL’nin değer kaybının etkisiyle ithalatın

⁹⁵ Üzümcü ve Topal, “AK Parti Döneminde ...”, 28.

⁹⁶ Adem Üzümcü, “Türkiye’nin Rusya ve Azerbaycan İle Dış Ticaretinde Enerjinin Rolü ve Son Gelişmeler”, 4. *International Congress on Economics, Finance and Energy, EFE’2020, Proceeding Book*, ed.: Nevzat Şimsek vd. (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2020), 245-284.

azaldığı 2018’de dış ticaret açığı 54 milyar dolara, 2019’da iç talep daralmasının etkisiyle de 29,5 milyar dolara kadar inmiştir. İhracat ve ithalattaki bu gelişmeler çerçevesinde ihracatın ithalatı karşılama oranı 2013’de %62 civarında iken 2019’da %86 gibi oldukça yüksek bir orana çıkmıştır. Tablonun son sütununda görüldüğü üzere CİB açığının GSYİH’ya oranı da 2013’de %5,8 gibi yüksek bir oranda iken dönem boyunca (2017 yılı hariç) giderek azalmış, 2018’de -%2,7 oranına inmiştir. Uzun yıllar sonra 2019’da ise CİB fazlası verilmiş, CİB/GSYİH oranı 2019’da %0,9 ile pozitif tarafa geçmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Darbeler ve ara rejimler Türkiye’nin son 60 yılına etki eden sivil demokratik yönetim dönemlerini kesintiye uğratan bir kötü gelenek ve önemli olumsuzluklar kaynağıdır. Türkiye’de demokratik siyasi kültürün doğal seyrinde gelişimini sekteye uğratan bu kötü darbe geleneğinin kökenleri, cumhuriyet öncesine dayanmaktadır. Ordunun siyasete müdahalesi cumhuriyet döneminde bazen yapılan darbe sonrası fiili askeri yönetim biçiminde, bazen hükümetlerin değişmesine yol açan muhtıra biçiminde, bazen post modern darbe görünümünde, bazen de laiklik hassasiyeti kılıfı ile örtülmüş e-muhtıra biçiminde ortaya çıkmıştır. Türkiye’de siyasi yönetime ordunun müdahale düzeyi 2000’li yıllarda sınırlandırılmaya başlanmış, AB’ne uyuma yönelik reformlarla sivil yönetimleri ordu karşısında daha güçlü hale getirmeye yönelik yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bununla birlikte yasal düzenlemelerin dahi yetersiz olabileceği 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişiminde silahsız sivil halka ateş edilmesi, uçakla TBMM’nin ve insanların bombalanması ve helikopterle sivil halkı taranması biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ne kadar yasal düzenlemelerle askerin sivil yönetime müdahale edebilme yetkisi kısıtlansa bile Türkiye’de darbe dönemlerinin tamamen kapandığını ve ordu içinde cunta heveslilerinin tamamen tükendiğini söylemek safdillik olacaktır.

Türkiye’de darbelerin ekonomi politik analizinin politik kısmında görülebileceği üzere Türkiye’de darbeler ve ara rejim uygulamaları, ekonomik gerekçelerden daha çok politik nedenlere dayandırılabilir. Bu bağlamda demokratik siyasi kültürün zayıflığı darbeler veya ara rejimlerin bir gerekçesi/nedeni olduğu kadar, ara rejim dönemleriyle sürekli kesintiye uğratılan Türkiye demokrasisinin AB ülkeleri gibi olgun demokratik siyasi kültür yapısına ulaşmasının engellenmesi de darbelerin, ara rejimlerin olumsuz bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan bu darbelere rağmen Türkiye’nin cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki minimal demokratik siyasi kültüre göre önemli bir mesafe kat ettiğini de belirtmek gerekmektedir.

Sivil yönetim başarısızlığı, koalisyonlar dönemi bağlamında özellikle 12 Eylül 1980 darbesi öncesi olumsuz gelişmeler dolayısıyla bir gerekçe olarak gösterilebilir.

Ancak 28 Şubat süreci asla bir sivil yönetim başarısızlığı değildir. 28 Şubat süreci, bir post modern darbe girişimi olarak algı operasyonları ile Refahiyol hükümetine laiklik hassasiyeti üzerinden iş yaptırmama sürecidir. 28 Şubat sürecindeki operasyonu, hem hükümeti laiklik algısı üzerinden zayıflatmaya çalışma, hem de Sever ve Dikkaya'nın belirttiği üzere muhafazakâr iş adamları ve Anadolu sermayesini yeşil sermaye olarak suçlayarak TUSİAD etrafında sermaye temerküzüne devam etme isteği olarak okumak mümkündür. Yine bu süreç boyunca diğer kurumlara laiklik kılıfı altında verilen brifingler, süreklilik avı yapar gibi başörtüsü konusunda kız öğrencilerin sürekli taciz edilmesi, askeriye'yi peygamber ocağı olarak gören Erbakan'ın bazı komutanların galiz küfürlerine karşı nezaketinden bir şey yapmaması, hükümeti zayıf gösterme amaçlı bir çabadır ve aslında hükümete iş yaptırmama ve başarısız göstermeyi hedefleyen BÇG etrafındaki bir kısım cuntacı askerlerin algı çabalarıdır.

Öte yandan 28 Şubat post modern darbesini kotaran Çevik Bir, Erol Özkasnak, Çetin Doğan gibi 14 eski üst düzey generalin günümüz itibarıyla mahkûmiyetlerinin kesinleşmesi ve rütbelerinin sökülmesine karşın o gün algı operasyonları ile başarısız gösterilmeye çalışılan Erbakan'ın Türkiye'de hem iktidar hem de muhalefet tarafında en milliyetçi, en çalışkan, ülkeye faydalı Başbakanlar arasında anılması oldukça trajik bir durumdur. Özetle koalisyon dönemleri sivil yönetim başarısızlıkları, darbeler/ara rejimlerin gerekçesi olarak sayılsa bile, 28 Şubat sürecinin kısacık iktidar döneminde denk bütçe oluşturmaya ve ekonomiyi düzene sokmaya çalışan Refahiyol hükümetini engelleme, hükümeti başarısız gösterme çabası olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca 28 Şubat post modern darbesi sonrası S. Demirel'in yönlendirmesiyle kurulan Anadol-D koalisyon hükümeti ve 3 Kasım 2002'ye kadar kurulan diğer koalisyon hükümetlerinin siyaseten ve ekonomik açıdan başarısız oldukları, faizlerin, enflasyonun ve bütçe açıklarının yükselmesine yol açtıkları, banka hortumlamalarına göz yumdukları, ekonominin deyim yerindeyse iflasına yol açtıkları Kasım 2000 bankacılık ve Şubat 2001 döviz krizi sırasında görülmüştür.

Türkiye'de laiklik hassasiyeti bağlamında laiklik ilkesinden uzaklaşmanın ordu içindeki bazı kesimlerde darbe gerekçeleri arasında sayılması da, aslında darbe yapma isteğinin bir kılıfı olarak dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda son döneme kadar asker-sivil ilişkilerinin olması gereken biçimde olmamasının laiklik hassasiyeti üzerinden askerin sivil yönetimler üzerinde vesayetini kurma aracı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda FETÖ'nün 17-25 Aralık 2013 darbe girişimlerini rüşvet yolsuzluk kılıfı altında ortaya konan polis/yargı darbe girişimi, 27 Nisan 2007 e-muhtıra' girişimini de "merkezin çevreyi yeniden dizayn etme, cumhurbaşkanlığı makamına "çevreden" gördükleri, eşi başörtülü bir adayın gelmesini engellemeye dönük laiklik kılıfı/kisvesi altında kotarılan müdahale olarak görmek gerekmektedir. Bu noktada 2007 cumhurbaşkanlığı seçimi öncesi e-muhtıra ile *sözde değil özde laik* bir cumhurbaşkanı isteyenlerin Türkiye reel

politigini, 2002-2006 dönemindeki olumlu ekonomik gelişmeleri ve AB'ne uyum noktasında demokratik gelişimleri pas geçme yanlısına düştükleri ve en önemlisi 28 Şubat post modern darbe dönemindeki laiklik hassasiyeti üzerinden başörtü zulmü devşirmelerinin toplumda bir antipati yarattığını unuttukları da anlaşılmaktadır.

Öte yandan CHP zihniyetinin kodlarında ve partinin 6 okunda yer alan laiklik hassasiyetinin her daim kullanışlı bir aparat olduğu, Türkiye'de devletin laik olduğu, ancak bireylerin laik olmayabileceği, devletin tüm dinlere eşit mesafede olması gerektiği noktasındaki muhafazakâr partilerde görülen uzlaşının CHP'de de yerleşmesi gerektiği ve bunun uzun zaman alacağını belirtmek gerekmektedir. Şöyle ki; CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu başörtüsü konusunda son dönemlerde açılım yapsa da bazen CHP yönetimi içinden sözcülerin veya bazı CHP milletvekillerinin laiklik hassasiyetini kaşıyan ifadeleri medya manşetlerine taşınmakta, bazen CHP taraftarı ablalar/teyzeler özellikle Ramazan ayı veya bayramlarda provakatif eylemlerde (örneğin nedensiz yere bazı CHP taraftarı abla/teyzelerin başörtülü kadınlara saldırmaları) bulunmaktadır. Yine açık/dekolte ya da kısa giyimleri nedeniyle örneğin belediye otobüslerinde saldırıya uğrayan genç kızlara ilişkin haberlerin CHP taraftarı medya ve sosyal medyada günlerce manşete taşınması, o eylemleri yapan sapıklar ya da dengesiz kişiler yerine toptancı biçimde muhafazakâr kesimin suçlanması, devletin/siyaset aygıtının tüm dinlere ya da mezheplere eşit mesafede olduğu liberal laiklik anlayışı yerine CHP'nin jakoben/katı laiklik anlayışını ve yansımalarını göstermektedir.

Türkiye'de darbeler ve ara rejimlerde dış faktör etkisi de unutulmaması gereken noktalar arasındadır. Türkiye'de son 60 yılda gerçekleşen darbeler, darbe girişimleri, muhtıra ve ara rejimlerin hemen hepsinde ABD ve CIA arka planda olmuştur. Örneğin 27 Mayıs 1960 darbesi öncesi Rusya ile yakınlaşan DP Hükümeti ve Başbakan Adnan Menderes'in darbeye indirilerek idam edilmesi, 9 Mart 1971 darbesini planlayan solcu komutanları ve askerleri ABD taraftarı komutanların 12 Mart 1971 muhtırası ile tasfiye etmeleri ve 12 Eylül 1980 darbesinde ABD'nin darbeye "bizim çocuklar başardı" demesi dış faktörü doğrulayan gelişmelerdir. 12 Eylül 1980 darbesi öncesi "koşulların olgunlaşmasını" beklediklerini açıklayan darbeci genelkurmay başkanı Kenan Evren'in bu süreçte tezgâhlanan sağ-sol terör eylemlerinde ABD'nin tüm NATO üyesi ülkelere yerleştirdiği SSCB ve komünizm karşıtı gladio-kontraterör etkisini, bulunduğu makam itibarıyla bilmediğini düşünmek de yine apaçık saflık olacaktır. AB ve ABD karşıtı olduğu herkes tarafından bilinen, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle Türkiye'ye askeri silah ambargosu uygulanması sonrası milli savunma sanayi kurulması gerektiğini ifade eden Erbakan ve kurduğu Refahyol hükümetini devirmek isteyen askerlere karşı 28 Şubat sürecinde ABD'nin doğrudan destek vermese bile dolaylı biçimde destek olduğu, ya da hiç olmazsa engellemeye yönelik bir çaba göstermediği söylenebilir. Öte yandan dış destek denilince 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi elebaşının 1999'dan

beri ABD’de bulunduğu, CIA tarafından desteklendiği, ABD’den Türkiye’ye iadesinin uluslararası hukuk kurallarına uygun biçimde istenmesine rağmen gerçekleşmediği de unutulmamalıdır. ABD derin devleti ve CIA tarafından FETÖ’nün kullanışlı bir aparat olduğu sürece kullanılacağı, üstelik FETÖ yapısının sadece ABD’de değil Almanya, Fransa gibi bazı Avrupa ülkelerinde de korunduğu dikkate alınarak darbe girişimlerinde dış etkenin önemi asla ihmal edilmemelidir.

Politik analiz yanı sıra ekonomik analiz bağlamında incelediğimiz post modern darbe, e-muhtıra veya darbe girişimleri içinde ekonomide en fazla olumsuzluğa yol açan gelişmenin 28 Şubat post modern darbe girişimi olduğu belirtilebilir. 28 Şubat öncesi genel ekonomik göstergeler, kamu maliyesi göstergeleri ve dış ticaretin görünümü o kadar iyi olmasa da Refahiyol hükümetinin iktidar olduğu çok kısa dönemde bunları düzeltmesi zaten çok zordur. Ayrıca bu kısa dönemde denk bütçe oluşturma ve havuz sistemi ile KİT’lerin gelir ve zararlarını dengelemeye çalışan Refahiyol hükümetini başarısız kılmak için ekonomide oluşturulan algı operasyonları, yeşil sermaye denilerek Anadolu sermayesinin suçlanması ekonomik işleyişi bozan engeller olmuştur. Üstelik post modern darbe sonrası kurulan koalisyon hükümetleri döneminde makroekonomik göstergeler daha da bozulmuş, enflasyon, faiz oranları artmış, bütçe açıkları ve KBBG/GSYİH oranları tarihi yüksek düzeylere çıkmış, deyim yerindeyse “Şubat 2001 ekonomik krizinde yazar kasa fırlatan esnaf” örneğinde olduğu gibi Türkiye ekonomisinin iflasına yol açılmıştır.

Ekonomik analiz bağlamında e-muhtıra verilen 2007 öncesi ilgili tablolarda görüldüğü üzere ekonomik göstergelerin neredeyse tamamı olumlu olduğu için e-muhtıranın laiklik dışında bir gerekçesi olmadığı gibi e-muhtıra sonrası ekonomik göstergelerde kayda değer bir bozulma olmamış, sadece 2008 yılı son çeyreği itibarıyla ortaya çıkan küresel finans krizinin Türkiye’nin büyüme oranları ve işsizlik oranlarında görece bozulmaya yol açtığı, krizin etkisinin sona erdiği 2010 yılı itibarıyla ekonominin yeniden rayına oturduğu görülmektedir.

15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi öncesi makroekonomik göstergeler, kamu maliyesi göstergeleri ve dış ticaret gelişmelerinin genel anlamda normal düzeyde olduğu, seçimler (genel, yerel, referandum, cumhurbaşkanlığı seçimi) nedeniyle bir yıl içinde görülen küçük değişmelerin önemli olumsuz etkiler doğurmadığı söylenebilir. Özellikle mali disipline 2003’den beri riayet eden AK Parti iktidarının seçim sonrası yıllarda ekonomik göstergelerde görülen küçük bozulmaları bir sonraki yıl mali disipline uyarak telafi ettiği söylenebilir. Bununla birlikte dış ticaret gelişmelerinde Rus uçağının düşürülmesi, petrol fiyatlarındaki artış veya azalışların etkisinin olduğunu, İran ve Irak’taki gelişmelerin ihracat ve ithalatı etkilediği belirtilmelidir. 15 Temmuz darbe girişimi sonrası iktisadi büyüme oranlarının 2018 sonrası gerilemesi, enflasyon ve

işsizlik oranlarının artması, DİBS faizlerinin yükselmesinde Trump etkisi yanı sıra Türkiye ekonomisinde izlenen ekonomi politikaları (YEP, OVP) yanı sıra yapısal reform yapılması gereken bazı alanlarda (tarımsal ürün fiyatları, hal yasası, ihracatta ileri teknoloji ürünlerin payının artırılması vb.) reformların gecikmesi etkili olmuştur. Bununla birlikte darbe sonrası bağlamında 2018-2019 yılları hariç mali disipline uyulduğu görölmekte, dış ticaret ve CİB açığının görece azaldığı dikkati çekmektedir. Öte yandan 15 Temmuz darbe girişimi sonrası ülkeye yabancı sermaye girişinin azaldığı, turist sayısında azalma olduğu ve ülkede yatırım ikliminin bozulduğu dikkate alındığında ortaya çıkan ekonomik gelişmelerin darbe girişimine rağmen olumlu düzeyde kalması için büyük çaba gösterildiğı de belirtilebilir.

Bu noktada son olarak Türkiye’de darbeler/ara rejim çabalarının sona ermesine de en aza indirilmesi için yapılması gerekenleri hatırlamakta fayda bulunmaktadır. Burada öncelikle belirtilmesi gereken şey; hangi gerekçeyle olursa olsun, hangi kılıf uydurulursa uydurulsun; hangi ideolojik grubun lehine veya aleyhine olursa olsun; bütün darbeler kötüdür. İyi veya kötü darbe olmaz. “Senin darben kötü, benim darbem iyi” görüşleri asla kabul edilemez. Darbeleri her kesim açıkça lanetlemeli, darbelere ve darbe girişimlerine topyekûn karşı çıkılmalıdır. Çünkü en kötü sivil yönetim bile, darbecilerin yönetimi ve ara rejimlerin yönetimlerinden kesinlikle daha iyidir. Öte yandan Türkiye’de darbe dönemlerini bir daha görmemek ve darbe girişimlerini önlemek için; sivil yönetim–ordu ilişkisini sivil demokratik hukuk düzeninde olması gereken noktada tutmak, koalisyon dönemlerinde, çift başlı yapıda her daim karşımıza çıkan siyasi krizlerle yeniden karşılaşmamak için siyasi ve ekonomik istikrarı sağlayan demokratik, tek parti iktidarını sağlayan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin varsa eksikliklerini gidererek sürmesini temin etmek, demokratik siyasi kültürün oluşmasına katkı yapan, başörtüsü ile uğraşmayan ve orduyu darbe yapmaya çağırmayan muhalefet partileri ve medya yapısının güçlenmesini sağlamak gerekmektedir. Siyasi, askeri ve ekonomik açıdan çok güçlü, 85 milyonu kapsayan Türkiye düşüncesiyle milletçe elbirliği ile dış güçlere ve darbe sevicilere karşı ülkede birlik ve beraberlik içinde olmak, ülkede siyasi ve ekonomik istikrarı sağlayacak kurumsal yapıları kurmak, uzun vadeli ekonomi politikaları ile dışa bağımlılığı minimize etmiş müreffeh bir Türkiye için gerekli stratejileri belirlemek ve ödün vermeden uygulamak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aljazeera Türk. “Portre: Ekmeleddin İhsanoğlu” (29 Haziran 2015). Erişim 3 Aralık 2021. <http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-ekmeleddin-ihsanoglu>.

AljazeeraTürk. “Binali Yıldırım 65. Hükümet”i Açıkladı” (24 Mayıs 2016). Erişim 3 Aralık 2021. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/binali-yildirim-65-hukumeti-acikladi>

AljezeeraTürk. “Miroğlu: Hendekler Darbeye Hazırlıktı” (5 Ekim 2016). Erişim 7 Aralık 2021. <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/miroglu-hendekler-darbeye-hazirlikti>

Alp, Özden. “FETÖ’nün Siyasetle İlişkisi”. *Anadolu Ajansı* (27 Mayıs 2017). Erişim 9 Aralık 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/fetonun-siyasetle-iliskisi/827260>

Anadolu Ajansı. “58. Kabineden Bugüne AK Parti Hükümetleri”, (29 Ağustos 2014). Erişim 3 Aralık 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/58-kabineden-bugune-ak-parti-hukumetleri/>

Aslan, Rengin. “Kılıçdaroğlu: 15 Temmuz Kontrollü Darbe Girişimidir”. *BBC News Türkçe*. (3 Nisan 2017). Erişim 8 Aralık 2021. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39478777>.

Aygen, Murat. “Türkiye ve Darbeler: 15 Temmuz Örneği”. *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 28 / 2 (2018), 231-253.

BBC News Türkçe. “Ekmeleddin İhsanoğlu, Cumhurbaşkanlığına Resmen Aday” (29 Haziran 2014). Erişim 9 Aralık 2021. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/06/140629_ihsanoglu_resmen_aday

BBC News Türkçe. “Davutoğlu’ndan 1 Kasım Yorumu, Eski Türkiye Yerin Yedi Kat Altına Gömüldü” (2 Kasım 2015). Erişim 3 Aralık 2021. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151102_turkiye_secim

BBC News Türkçe, “Erdoğan: Türkiye Tarihi Bir Karar Verdi” (17 Nisan 2017). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-39613272>.

Bilgiç, Sadettin. “Memleketimizde Askeri Müdahaleler”. *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı II*, 23/ 24 (1998), 1203-1207.

Can, Burhanettin. “Kadife Darbeden Askeri Darbeye 1: Arka Plan”. *Milli Gazete*. (22 Temmuz 2016). Erişim 8 Aralık 2021. http://www.milligazete.com.tr/kadife_darbedenaskeri_darbeye_1_bir_arkaplan/prof_dr_burhanettin_can/kose_yazisi/30373.

Can, Muhammed Enes ve Kara, Kübra. “17-25 Aralık: FETÖ’nün Yargısal Darbe Girişimi”, *Anadolu Ajansı* (17 Aralık 2020). Erişim 3 Aralık 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/17-25-aralik-fetonun-yargisal-darbe-girisimi/2079941>.

CNN**Türk**. “Ahmet Davutoğlu Başbakanlık Dönemi” (20 Haziran 2016). Erişim 10 Aralık 2021. www.cnnturk.com/turkiye/ahmet-davutoglunun-basbakanlik-donemi?page=2

Coşkun, Cevdet ve Yanar, Eda. “Milli Görüş ve Adalet ve Kalkınma Partisi: Süreklilikler ve Kopuşlar”. *Akademik İzdüşüm Dergisi* 5/2 (2020), 266-280.

Cumhuriyet. “Özkoğ Sayesinde Darbe Gerçekleşmedi” (25 Mart 2009). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/hilmi-ozkok-sayesinde-darbe-gerceklesmedi-51374>

Cumhuriyet. “Gülerce: Böyle Bir Canavara Destek Verdik; Allah Bizi Affetsin” (11 Ağustos 2016). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/huseyin-gulerce-boyle-bir-canavara-destek-verdik-allah-bizi-affetsin-583140>.

Çakır, Enes Malik. “1991-2002 Yılları Arasında Koalisyon Hükümetleri Yönetimi”. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 2020/6, (Kış 2020), 19-37.

Çetinkaya, Aliye. “Savcıdan MİT Başkanı’na: İfadeye Gel”. *Sabah* (7 Şubat 2014). Erişim 7 Aralık 2021. www.sabah.com.tr/gundem/2014/02/07/savcidan-mit-baskanina-ifadeye-gel

Çiçek, Ömer. “İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme”. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5 / 2 (2019), 107-123.

Çolak, Çağrı D. “Seçim İttifakı Sisteminin 2018 Milletvekili Seçimine Etkileri”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi* 15/2 (2020), 719-742.

Demir, Osman. *Ekonomide Devlet*. Ankara: SPK Yayınları, 1997.

Demir, Osman. “Türkiye Ekonomisi, Sorunlar, Hatalar ve Krizler”. *İktisat, İşletme ve Finans* 18 / 202 (2003), 84-100.

Demir, Osman ve Üzümcü, Adem. “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Ekonomi Açısından Değerlendirilmesi”. *Uludağ Üniversitesi, İİBF Dergisi* 9/2 (2001), 1–19.

Demir, Osman ve Üzümcü, Adem. “Türkiye’de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi* 4 / 1 (2002), 155-182.

Dünya Gazetesi, “Yaşar Büyükanıt: E-muhtıra Laiklik Hassasiyetini Ortaya Koyan Bir Metin” (8 Kasım 2012). Erişim 6 Aralık 2021. <https://www.dunya.com/gundem/yasar-buyukanit-e-muhtira-laiklik-hassasiyetini-ortaya-koyan-bir-haberi-190377>

Ekşi, Oktay. “Aranan Sayı 184 mi, 367 mi?”. *Hürriyet* (2 Ocak 2007. Erişim 10 Aralık 2021. [https:// www.hurriyet.com.tr/aranan-sayi-184-mu-367-mi-5708576](https://www.hurriyet.com.tr/aranan-sayi-184-mu-367-mi-5708576).

Finer, Samuel Edward. *The Man on Horseback: The Role of The Military in Politics*. Boulder Colorado: Westwiev Press, 2.nd Edition, 1988.

Gür, Nurullah vd. *2018’de Ekonomi*. İstanbul: SETAV, 2018.

Hale, William. *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayıncılık, 1996.

Hamsici, Mahmut. “10 Soruda 17-25 Aralık Operasyonları”, *BBC News Türkçe* (16 Aralık 2014). Erişim 13 Aralık 2021. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141212_1725_aralik_operasyonu_neler_oldu_10_soruda.

Hoşgör, Şebnem. “2002’de Erdoğan’ın Yolu Nasıl Açıldı?”. *Vatan Gazetesi*, 30 Haziran 2011, <http://www.gazetevatan.com/2002-de-erdogan-in-yolu-nasil-acildi--386242-siyaset>.

Hürriyet. “Muhtar Bile Olamayacak”, (24 Eylül 1998).

Hürriyet, “Batım’dan “Kâğıttan Kaplan” Açıklaması” (7 Şubat 2011). Erişim 15 Aralık 2021. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/batumdan-kagittan-kaplan-aciklamasi-16958336>

Karadeniz, Yeşim. “Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 / 16 (2018), 637-648.

Karagöl, Erdal. T. “15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Ekonomisi”. *Adam Akademi* 6 / 2 (2016), 37-50.

Karaosmanoğlu, Ali ve Gökakın, Behice Özlem. “Türkiye’de Sivil-Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları”. *Uluslararası İlişkiler* 27 /7 (2010), 29-50.

Keskin, Yusuf Ziya ve Akın, Gülsemin. “12 Eylül Ara Rejimi Döneminde Türkiye’de Siyasi Gelişmeler (1980-1983)”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 26 (2020), 703-724.

Keskin, Hidayet vd. “2001 Krizinin Ekonomik ve Siyasi Yönleri Üzerine Bir Değerlendirme Çabası”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/4 (2006), 46-73.

Kulaksızoğlu, Beklan. “Türkiye’nin Post Modern Darbesi: 28 Şubat”. *Deutsche Welle Türkçe* (28 Şubat 2018). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.dw.com/tr>

Milliyet. “Yine Şerh Koydular” (5 Aralık 2003). Erişim 15 Aralık 2021. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/yine-serh-koydular-5135811>

Nar, Mehmet Şükrü. “Siyasal Bir Ritüel Olarak Seçimler: Türkiye Örneği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020), 4121-4153.

NTV. “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”, (14 Nisan 2001). Erişim 10 Aralık 2021. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/76897.asp?cp1=1> .

NTV. “E-Muhtıra Kronolojisi” (27 Nisan 2011). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/e-muhtiranin-kronolojisi>.

NTV. “Erdoğan: Dershaneler Kapatılsın Dedik Kıyamet Koptu” (30.08.2016), <https://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-dershaneler-kapatilsin-dedik-kiyamet-koptu>.

NTV. “YSK Erken Seçim Tarihini 1 Kasım Olarak Açıkladı” (25 Ağustos 2015). Erişim 19 Aralık 2021. www.ntv.com.tr/turkiye/ysk-erken-secim-tarihini-acikladi.

NTV. “Saat Saat 15 Temmuzda Yaşananlar” (14 Temmuz 2017). Erişim 15 Aralık 2021. www.ntv.com.tr/turkiye/saat-saat-15-temmuzda-yasananlar.

Oğur, Yıldırım. “Milli Referandum Tarihi – 3”. *Türkiye Gazetesi* (3 Mart 2017). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yildiray-ogur/595751.aspx>.

Örs, Birsan. *Türkiye’de Askeri Müdahaleler*. İstanbul: Der Yayınları, 1996.

Özden, Alp (2017), FETÖ’nün Siyasetle İlişkisi, *Anadolu Ajansı Haberi*, (27 Mayıs 2017). Erişim 19 Aralık 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/fetonun-siyasetle-iliskisi/827260>

Özer, Murat ve Özer, Gülşen. “28 Şubat Sürecinde FETÖ’nün Furuat Söylemi”. *Kriter Dergisi* 5 /48 (2018), 68-71.

Paksoy, Murat. “FETÖ’nün Hükümeti Yıkma Yönelik İlk Kalkışması: 7 Şubat 2012 MİT Kumpası”, *Anadolu Ajansı* (21 Haziran 2020). Erişim 10 Aralık 2021. www.aa.com.tr/tr/turkiye/fetonun-hukumeti-yikmaya-yonelik-ilk-kalkismasi-7-subat-2012-mit-kumpasi/.

Sever, Erşan ve Dikkaya, Mehmet. *Post Modern’den Soft Modern’e: 28 Şubat ve 17 Aralık Sürecinin Ekonomi Politikası*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2015.

Sırıklı, Aylin ve Karadağ, Kemal. “MİT Tırlarının Durdurulmasının FETÖ Kumpası Olduğu Tescillendi”, *Anadolu Ajansı* (29 Haziran 2019). Erişim 15 Aralık

2021. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/mit-tirlarinin-durdurulmasinin-feto-kumpasi-oldugu-tescillendi/1518888>

Star. “Ahmet Ertürk, 28 Şubat’ta Medya-Sermaye-Asker Üçgeninde Yaşananları Anlattı”. (17.10. 2012). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.star.com.tr/politika/ahmet-erturk-28-subatta-medyasermayeasker-ucgeninde-yasananlari-anlatti-haber-697576/>

Şahin, Mehmet vd. *Uluslararası Bir Tehdit Olarak FETÖ*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2018.

Şeker, Mehmet. “Mesele Ağaç Değil, Sen Hala Anlamadın mı?”. *Yeni Şafak* (12 Kasım 2019). Erişim 19 Aralık 2021. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/mehmet-seker/mesele-agac-degil-sen-hl-anlamadin-mi-2053335>

Tunç, Ahmet ve Atılğan, Ali. “Paralel Devlet Yapılanmasının (PDY) Kamu Kurumlarına Sirayeti ve Bürokratik Vesayet Darbesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2018), 79-104.

Turan, A.Menaf. “Türkiye’nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”. *Social Sciences Research Journal* 7/3 (2018), 42-91.

T.C. Cumhurbaşkanlığı SBB. *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2017. TÜİK Verilerine Göre Uyumlu Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla Tablo 1.9*. (Ocak 2019). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/tablo-1-9-tuik-verilerine-gore-uyumlastirilmis-gayri-safi-yurtici-hasila.xls>

T.C. Cumhurbaşkanlığı SBB. *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2017. TÜFE Yıllık Ortalama Yüzde Değişme*. (Ocak 2019). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/Tab-6.9.-TÜFE-yıllık-ortalama-yüzde-değişme.xls>

T.C. Cumhurbaşkanlığı SBB. *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2017. Kamu Finansmanı. Konsolide Bütçe Dengesi*. (Ocak 2019). Erişim 13 Aralık 2021. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/Tablo-5-8-Konsolide-Bütçe-Dengesi-GSYH-Oran.xlsx>

T.C. Cumhurbaşkanlığı SBB. *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2017. Kamu Finansmanı. KKBG Bütçe Türlerine Göre*. (Ocak 2019). Erişim 19 Aralık 2021. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/Tablo-5-4-KKBG-Bütçe-Türlerine-Göre-GSYHya-Oran.xlsx>

TCMB. *Ödemeler Dengesi İstatistikleri*. (Ekim 2021). Erişim 10 Aralık 2021. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Odemeler+Dengesi+Istatistikleri/>

TÜİK. *Dış Ticaret İstatistikleri. Özel Ticaret Sistemi. Yıllara Göre Dış Ticaret*. (Ekim 2021). Erişim 10 Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>

TÜİK. *Dış Ticaret İstatistikleri. Genel Ticaret Sistemi. Yıllara Göre Dış Ticaret*. (Ekim 2021). Erişim 18 Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>

TÜİK. *Enflasyon ve Fiyat. Finansal Yatırım Araçları İstatistikleri-DİBS*. (Ekim 2021). Erişim 10 Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Enflasyon-ve-Fiyat-106>

TÜİK. *Enflasyon ve Fiyat. Tüketici Fiyat Endeksi*. (Ekim 2021). Erişim 14 Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Enflasyon-ve-Fiyat-106>

TÜİK. *İstihdam, İşsizlik ve Ücretler. 1988-1999 Dönemine İlişkin Sonuçlar*. (Ekim 2021). Erişim 10 Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1>

TÜİK. *İstihdam, İşsizlik ve Ücretler. İşgücü İstatistikleri Dönemsel Sonuçlar*. (Ekim 2021). Erişim 10 Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1>

Uluşahin, Nur. “Anayasa Sorunu Üzerine: Sivil Anayasa Tartışmasının Gölgesinde 21 Ekim Referandumu”. *Ankara Barosu Dergisi* 65 /3 (2007), 24-34.

Ustabulut, Batuhan. “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye’de Ülke Seçim Barajı Uygulaması”. *İnsan ve İnsan Dergisi* 5 / 18 (2018), 341-358.

Ünay, Sadık. “Postmodern Darbenin Politik Ekonomisi”. *Kriter*, 2 / 21 (2018). Erişim 14 Aralık 2021. <https://kriterdergi.com/dosya-28-subat-darbesi/postmodern-darbenin-politik-ekonomisi>

Ünay, Sadık ve Dilek, şerif. *15 Temmuz: Başarısız Bir Darbe Girişiminin Ekonomi Politikası*. (İstanbul: SETA Analiz, 2017), 1-32. Erişim 14 Aralık 2021. <https://setav.org/assets/uploads/2017/01/15temmuzekonomipolitik.pdf>

Üzümcü, Adem. “Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve Kalkınma Dinamikleri”. *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Ekonomik Tarihi*. ed. Mehmet Dikkaya vd. 219-242. Ankara: Savaş Yayınları, 2. Basım, 2015.

Üzümcü, Adem. “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye Dış Ticaretinin Gelişimi”, *Türkiye Ekonomisi: Sektörel Yaklaşım*, ed. Mehmet Dikkaya vd. 227-257. Ankara: Savaş Yayınları, 2018.

Üzümcü, Adem. “Türkiye’nin Rusya ve Azerbaycan İle Dış Ticaretinde Enerjinin Rolü ve Son Gelişmeler”. *4. International Congress on Economics, Finance and Energy: EFE’2020, Proceeding Book*, ed.: Nevzat Şimsek vd. 245-284. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2020.

Üzümcü, Adem ve Dikkaya, Mehmet. “Küresel Finans Krizinin Türkiye’nin Dış Ticareti Üzerindeki Etkileri: 2001 Krizi İle Bir Karşılaştırma”. *Finansal Kriz Yazıları: Halil Seyidoğlu’na Armağan*. ed. İrfan Kalaycı. 273-313. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2010.

Üzümcü, Adem ve Topal, Samet. “AK Parti Döneminde Türkiye’nin Dış Ticaretinin Gelişimi ve 15 Temmuz Darbe Girişiminin Türkiye’nin Dış Ticaret ve Turizmine Yansımaları”. *15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Fethi Ahmet Polat vd. 2 / 19-41. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.

Yayman, Hüseyin. “Öcalan’ı Verdiler, Gülen’i Aldılar, Erdoğan’ı Hapsettiler!”. *Vatan Gazetesi*. (16 Aralık 2014). Erişim 14 Aralık 2021. <http://www.gazetevatan.com/huseyin-yayman-707263-yazar-yazisi-ocalan-i-verdiler-gulen-i-aldilar-erdogan-i-hapsettiler/>

Yeni Şafak. “Bir Çiçekle Baharı Getiren Lider: 1995 Genel Seçimi” (7 Nisan 2017). Erişim 14 Aralık 2021. <https://www.yenisafak.com/secim-1995>

Yeni Şafak. “Siirt’ten Meclis’te”, (3 Mayıs 2019). Erişim 14 Aralık 2021. <https://www.yenisafak.com/hayat/siirtten-mecliste-3469249>.

Yeni Şafak. “59. Hükümetin Başbakanı Erdoğan”, (3 Mayıs 2019). Erişim 14 Aralık 2021. <https://www.yenisafak.com/hayat/59-hukümetin-basbakani-erdogan-3469262>

Vatan Gazetesi. “Sözde Değil, Özde Laik Başkomutan” (13 Nisan 2007). Erişim 18 Aralık 2021. <http://www.gazetevatan.com/sozde-degil-ozde-laik-baskomutan-115941-gundem/>

Zeybek Kabakçı, Gökçe. “Neo-Kemalist Bir Hareket: Cumhuriyet Mitingleri”. *Selçuk İletişim* 7/1 (2011), 96-112.